

جينۆسايد

له ياساكانى ريڭخراوى نه ته وه به نيۆدهوله تي كردنى
(كورد وهك نمونه)

د. سالار باسپره

GENOCIDE
Dr. Salar Basira
March 2013

ئانوارىق بهاروردى جينۆسايدىك له گه ل په كىكى تردا بگرت. په هوديهكان كارساتى گه له كه يان به هۆلۆكۆست نيۆده بن و به گوره تر له جينۆسايد دايدنه تين، به لام هۆلۆكۆستيش هه ر بريشه له جينۆسايد كردن و هه موو جينۆسايدىكىش ديارده به كى پرترايدينايه. گرتگ نيه ته نيا مليونىكي نه ته وه به ك. يان پينچ مليون ئه رمه نى بيت، شه ش مليون په هودى، سه د مليون هه نو ده سنوره كان بيت، يان سه س سه د هه زار كورد بيت. هه موو مرۆفك كه له لايه ن ئه وى تره وه ويزان و ئيبانه بگرت، مرۆفه، ئه وه ش ئاوانه به رامبه ر مرۆف چونكه هه موو مرۆفك وهك بهك وابه. مرۆف له دايك نه بووه بۆ ئه وى بگوريت يان جينۆسايد بگرت. ئاوانى جينۆسايد گه ورتنه وهك ته نيا له داگير كردنى يان زيرده سه ت كردنى ولانك له لايه ن هيزيكى تره وه. چونكه سريته وهى ده رنه نجامى ئاوانى جينۆسايد مه حاله يان زۆر سه خته.

سلېمانى

٢٠١٣

له هه لۆكۆراوه كانى سه نه تى مارگريت

له سه ر ئه ركى دكتور ته ها ره سول چاپه راوه

جينۆسايد له ياساكانى ريڭخراوى نه ته وه به نيۆدهوله تي كردنى (كورد وهك نمونه)

د. سالار باسپره

به شی یه که م جینۆساید

- پیشه کی
- جینۆساید له یاساكانی ریکخراوی نه ته وه یه کگرتوه کان
- پیناسه کردنی جینۆساید له خاله کانیدا
- جینۆساید به ژماره ی کوزراو پیناسه ناکری
- جینۆسایدو کۆمه لکوژیه کان له میژودا

به شی دووه م

که ره سه و ریگاكانی به جینۆساید کردن

- جینۆساید کردنی کورد له پرۆسه جیاوازه کانیدا
- جینۆساید کردن ناوچه دابریئراوه کان (داگیرکراوه کان)
- که ره سه کانی به نیوده وه له تی کردنی جینۆساید (بریاره کانی ده وه له تی عیراق)
- ریگاكانی به نیوده وه له تی کردنی دۆسیه ی جینۆساید
- جینۆساید له به نامه ی خویندنی قوتابخانه و زانکۆکان
- ئەنفال به راورد ناکری به کاره ساتی چه کی کیمیای
- پاداشت کردن کۆمه ل کوزه کان و سزادانی قوربانیه کان (بریاری داگای تاوانه کانی عیراق)
- یه هودیه کان له جیهاندا به شوین نازیه کاندا ده گهران
- جینۆساید کردن هنوده سوره کانی ئەمریکا
- رۆلی شوین و زه مه ن له چاره نوی جینۆساید کردن کورد دا
- مروژ له نیوان درنده یی و ئاشتیخوازییدا

به شی سییه م

تراژیدیای ئەنفال

- هه وریکی ره ش و کوشنده ئاسمانی کوردستانی ئەنفالکراوی گرت
- ئەنفال کاره ساتیکی سروشتی نه بوو.
- وته ی منداله باوک ئەنفال کراوه که ی ئۆردوگای شۆرش

- پوره حه نیفه
- علی حه سه ن مه جید ددان به نه مانی ئە نفال کراوه کاندای ده نیت
- ئاماری قوربانیا نی ئە نفال
- ته حسین شاره یس و کاره ساتی ئە نفال
- قه لاکه ی قوره توو

به شی چواره م

کۆمه ل کۆژی هکه ی هه له بجه

- مملانی نیوان حکومه تی ئە مریکی و ئە لمانیا سه باره ت به چه کی کیمیاوی عیراق
- هه لویتسی کاربه ده ستانی ئە لمانیا
- کارگه کانی چه کی کیمیاوییان بۆ عیراق دروستکرد
- ئە لمانیا و ئاوشفیتس
- سی و پینج سال دوا ی ئاوشفیتس
- ئە لمانیا و ئیسرائیل
- هه لویتسی ئە لمانیا ی رۆژه لات و حکومه تی مۆسکۆ
- به کارهینانی چه کی کیمیاوی له قیتنام
- کۆنگره که ی پاریس
- گه شتی پرۆفیسۆر هیندریکس سه رۆکی یه که م وه فده که ی UN بۆ هه له بجه
- ئە نجامی لیکۆلینه وه ی وه فده که ی UN
- ئە نجامی وه فده که و ریکخراوی نه ته وه یه کگرتوه کان
- نه برینداری و نه خوین له سه ر جه سته ی کۆژراوه کان ده بینران
- ریکخراوی نه ته وه یه کگرتوه کان ، پیکهاته یه کی ناسه رکه وتوو

ده رئه نجام

سه رچاوه کان

پیشه کی

وهك پالپشتیك بۆ یاساكانی سه بارهت به جینۆساید هه ندیك ده باره ی هه ردوو تراژیدیای ئه نفال و کیمیاباران کۆلیومه ته وه. ههروه ها ده باره ی جینۆساید کردنی هه ند ه سووره کانی ئه مریکا و یه هودیه کان. لیره دا به شی یه که مم پیشکه ش کردوه به باسیکی تیوری ده باره ی جینۆساید. به شی دووه م ده باره ی کۆمه له بابته یکی هه مه چه شنه وهك که ره سه کان و ریگاکانی به نیوده وه له تی کردنی جینۆساید وه ولمداو ه گرنگی به نیوده وه له تی کردنی ئه م دۆسیه یه به مه به رچاو. به شی سییه م په یوه ندی به تراژیدیای ئه نفال هه یه و لیکۆلینه وه یه کی زۆرتر مه یدانیه له چوارچیوه ی چوار گه شتدا ئه نجامم داوه بۆ ناوچه ی گه رمیان له سال ی 1999 ، ههروه ها له مانگی 2001/10 و دواتر له 2002/9. وینه ی زۆری فۆتوغرافی و فیدیۆم تۆمار کردوه له ئه لمانیا (100) خوله کم لی مۆنتاژ کردوه. له لایه ن که ناله کانی ته له فزیۆن له کوردستان له و سالانه دا چه ندین جار په خشکراوه. ئه و ناوچانه ی بۆ مه به سته لی کۆلینه وه ی ئه نفال رووم تیگردن بریتی بوون له : *که لاره کفری و هه ندی له گونده کانی ده ور به ری وهك فه تاح هۆمه رو کانی ماران و درۆزنه ...* ته ق ته ق و ئه و گوندانه ی ده که ونه نیوان ئیره و چه مچه مال (سماقه ، قه سرۆک ، پردخه بهر ، گۆپته په ، عه سکه ر). *ئۆردوگای شۆرش سه ر به قه زای چه مچه مال. *قه لاکه ی سوسی / قه لایه کی سه ربازی گه وره ، ده که ویته نیوان سلیمانی و دوکان به تایبهت ژیرخانی ئه م سه ربازگه یه وهك شوینی کۆکردنه وه ی خه لکانی ئه نفالکرا و به کاره یئراوه که لیره وه دواتر په وانیه ی خواروی عیراق کراوون. سه بارهت به به شی سییه م، چه کی کیمیای ، لیکۆلینه وه یه کی تیوری و ئه کادیمیه. من له ماوه ی ئه و چه ند ساله دا چه ند دۆسیه یه کم له به شه کانی میدیا و ئه رشیفه کانی ئه لمانیا و ئه وروپا سه بارهت به چه کی کیمیای کۆکردۆته وه و ئه رشیف کردوه که گرنگی تایبهت خۆی هه یه به تایبهت له سه ر ئاستی به نیوده وه له تی کردنی که یسی جینۆساید. ئه م کتیه له ئاینده یه کی نزیکا وه ریده گێردریته سه ر هه ردوو زمانی ئه لمانی و ئینگلیزی.

dr.salarbasira@hotmail.com

به شی یه که م جینۆساید

- پیشه کی
- جینۆساید له یاساكانی ریکخراوی نه ته وه یه کگرتوه کان
- پیناسه کردنی جینۆساید له خاله کانیدا
- جینۆساید به ژماره ی کورژاو پیناسه ناکری
- جینۆساید و کۆمه لکوژیه کان له میژودا

بهشی یه که م

(جینۆساید)

جینۆساید له یاساكانی ریکخراوی نه ته وه یه کگرتوه کان

جینۆساید وشه یه کی لاتینییه و له زمانی یاساو سیاسه تدا به کارده هیئیری. تاوانیکی نیوده وله تیه و به واتای گهل کوژی ، یان ره گه ز کوژی دیت. جینۆساید له م روانگه نیوده وله تیه وه بوی بروانین ده ستریزیه بۆسه ر ئاسایش و ئاشتی. هه ریویه ده بیته له سه ر ئاستی یاسای نیوده وله تی مامه له ی له گه لدا بکریته. جینۆساید به ته نیا کیشه یه کی سیاسی نیه به لکو یاسایشه. له بهر رۆشنایی ئه و تراژیدیایو راپۆرتانه ی سه باره ت به جینۆساید له لایه ن رژیمی نازییه وه به تایبه ت به رامبه ر به یه هودییه کان که به هۆلۆکۆست ناسراوه و ئه نجامدراون، ریکخراوی نه ته وه یه کگرتوه کان له سالی 1948 بریاریکی ده رکرد سه باره ت به ریگه نه دان و سزادانی ئه نجامدانی کۆمه ل کوژی (جینۆساید). ئه م بریاره له یاساكانی مافی مرۆقی ریکخراوی نه ته وه یه کگرتوه کاندایه له 1948/12/9 تۆمارکراوه و له بریاری 260 په سه ندکراوه و له 1951/1/12 بوه به یاسا و شتیکی نیه که به رۆشنتی کات به سه رییدا له روه ی یاساییه وه تیپه ریئریته. کۆمه لیکی له ده وله تان درهنگ و ژۆی ئه م بریاره یاساییه یان کرد. ئه لمانیا له 1955/2 ، نه مسا له 1958/3/19 ، سوپسرا له 2000/9/7. له یاسا نیشتیمانیه کانی ئه لمانیا و سوپسرا هه مان ئه و پیناسه یه دراوه به جینۆساید وه ئه وه ی له ریکخراوی نه ته وه یه کگرتوه کاندایه هاتوه. به لام زۆریکی له ده وله تان پابه ندی ئه و ریکه و تنامه یه نه بوون هه رچه نده مۆریشیان کردوه. ده وله تی عیراق له 20 ی کانونی سالی 1959 ریکه و تنامه ی جینۆسایدی مۆرکردوه ئه وه ی ریکخراوی نه ته وه یه کگرتوه کان له سالی 1948 بریاری له سه رداوه به لام حکومه تی عیراق بابه ندی بریاره که نه بووه و سیاسه تی جینۆساید کردنی به رامبه ر گه لی کورد ئه نجامدا. هه رچه نده تاوانه کانی هۆلۆکۆست له سه رده مێکدا رویدا که یاسای جینۆساید دانه نرابوو ، و اتا جینۆساید ته نها زاراوه یه ک بوو نه ک یاسایه ک به لام کۆده نگیه ک هه یه له نیوان پسپۆرانی بواری یاسای تاوانی نیوده وله تی که هۆلۆکۆست به بی هیچ دودلیه ک سه رجه م بانه ماکانی جینۆسایدی تی دایه .

لێره دا چوار شیوه بۆ تاوانه نیوده وله تیه کان دیاریکراوه :

تاوانه کانی دژ به مرۆفایه تی : (به کاره یانی چه کی کیمیاوی له هه له بجه ، 1988. تاوانی پێشیل کردنه کانی مافی مرۆف له لایه ن رژیمی تالیبان له ئه فغانستان). بیگومان جینۆسایدیش هه ر تاوانه دژ به مرۆفایه تی به لام پیناسه و میتۆده کانی جیاوازه .

- **تاوانه کانی جهنگ :** (رژیمی نازی له جهنگی دوهمی جیهانیدا. جهنگی دژ به قییتنام له لایه ن ویلایه ته یه کگرتوه کانی ئەمریکا ، 1962 - 1975. دهوله ته داگیرکهره کانی کوردستان دژ به گه لی کورد).
- **تاوانه کانی دوژمنکاری :** (هیزی چه کداری دهوله تیک دژ به یه کپارچه یی و سه روه ری دهوله تیکی دیکه (رژیمی عیراقی به عس دژ به دهوله تی کویت / ئیران / کورد).
- **تاوانه کانی له ناوبردنی به کۆمه ل :** (به کارهینانی چه کی کیمیاوی له هه له بجه . ئەنفال کردنی به کۆمه لی کورد له عیراق. کۆمه ل کوژی له لایه ن پۆل پۆت له که مبه دچا ، 1975 - 1979).

پیناسه کردنی جینۆساید له خاله کانیدا

- جینۆساید له یاساکانی ریکخراوی نه ته وه یه کگرتوه کاندا له گشت خاله کانیدا پیناسه کراوه به ئامانجی ویرانکردن و له ناوبردنی سه رجه م یان به شیکی نه ته وه یه ک، که مایه تیه ک، ره گه زیک یان گروپیکی کۆمه لایه تی وئایینی ئەنجام بدریت به شیوه یه کی عه مدی و نه خسه کیشراو ، راسته وخۆ یان ناراسته وخۆ. له به ندی دووی ئەم په یماننامه یه دا هاتوه :
- (1) ئەنجامدانی زیانی گیانی و رۆحی.
  - (2) کوشتنی ئەندامانی کۆمه لگا.
  - (3) به عه مده ن شیوه یه کی تری ژیان به سه ر ئەو کۆمه لگایه دا به سه پینریت که پیشتر ده زانریت ده بیته هۆی له ناوبردنی سه رجه م یان به شیکی کۆمه لگا که .
  - (4) فه رمان ده رکردن بۆ گرتنه به ری ریکگوشوین بۆ ریکگرتن له دایکبوونی مندال.
  - (5) گواستنه وه ی به زۆری مندالان له گروپیکه وه بۆ یه کیکی تر.

له ئامانجی نه خسه ی جینۆساید کردن ویرانکردنی داموده زگا سیاسی و کۆمه لایه تیه کانه ، که لتور و زمان ، هه سستی نه ته وه یی ، ئاین ، ژیانی ئابوری گه لیک. هه روه ها ویرانکردنی ئاسایشی که سیی ، ئازادی ، باری ته ندروستی و که رامه تی تاك ... جینۆساید له دوو قوناغدا ده رده که وی : یه کیکیان بریتیه له ویرانکردنی خه سه له ته نه ته وه ییه کانی گروپ و گه له چه وسینراوه که . خه سه له ته کانی نه ته وه ی چه وسینهر به سه ر نه ته وه ی چه وساوه دا به سه پینری. ده سته سه ر کراوه کان بۆیان نیه ولات جیبه یلن به لام له لایه ن داگیرکهره وه ده رده کرین و ناوچه که یان له لایه ن خه لکانی چه وسینره وه کۆلۆنیزه ده کری. ده بیته ئه وه ش بزانیته کۆمه ل کوژی ته نیا کیشه ی کاتی جه نگ نیه به لکو هی کاتی

ناشتیشه. به پێی رهشنووسی ریکخواوی نه ته وه به کگرتوه کان (of Progressive Development of Council International Law) که له 1947/7 پێشکەش کراوه تییدا هاتوه: کۆمەل کوژیی تاوانه که به سی شۆه ئه نجام ئه درئ (فیزیکی ، بایۆلۆژی و کهلتوری) که زۆریه ی جار په یوه ندییان پیکه وه ههیه. ویرانکردنی به ئه نقهستی کهلتوریک به هه مان جدیه تی یاسایی مامه له ی له گه لدا ده کری هه روه ک ئه وه ی ویرانکردنی ته واوی لایه نی فیزیکی. کۆمەل کوژیی کهلتوری به و شۆه یه ی له یاساکاندا هاتوه بریتیه له ویرانکردنی خه سله ته تایبه ته کانی گه لیک یان گروپیک کۆمه لایه تی که چه ند ئیجرائاتیکی بۆ ده گیریته بهر: گواستنه وه ی مندالانی گروپیک بۆ گروپیک تر. زۆردارانە دورخستنه وه ی مرۆف که سه ر به که لتوری گروپیکن. قه ده غه کردنی قسه کردن به زمانی نیشتمانی ، پراکتیزه کردنی ئاینه که یان ، قه ده غه کردنی فکرو نوسین و بلاوکراوه ، ویرانکردنی سیستماتیکانه ی په یکه ره میژیی و ئاینی و هونه ریه کان ، یان خراب به کاره یانیا ن. به ئه نقهست ویرانکردنی پیکهاته سیاسی و کۆمه لایه تی و ئابوریه کانی گروپیک ، گه لیک یان نه ته وه یه ک ، ئه مانه به روونی وه ک ره فتاری تاوانی کۆمەل کوژی و گه ل کوژی ده ناسریته وه. ئه نجامه که ی بریتیه له کۆمەل کوژیی که ته واوی گه لیک به زۆرو ناچارکردن بوونیا ن نه هیلدرئ ئیتر ئایا ئه و ویرانکردن و نه هیشتنه به نیوی ره گه زی ، یان که لتوریه وه بکری یان به ریگای گه شه کردنی ته کنه لوژیا / ئابوری ... جه وه ری کۆمەل له نه هیشتن و ویرانکردنی کۆمه لدا ده بیئرئ ئیتر به هه رکام له میتۆدو به هه ر نیویکه وه بکری .

ناتوانری به راوردی جینۆسایدیک له گه ل په کیکی تردا بکریت. په هودییه کان کاره ساتی گه له که یان به هۆلۆکۆست نیوده به ن و به گه وره تر له جینۆساید دایده نین ، به لام هۆلۆکۆستیش هه ر بریتیه له جینۆسایدکردن و هه موو جینۆسایدیکیش دیارده یه کی پرتراژیدیایه. گرنگ نیه ته نیا ملیونیکی نه ته وه یه ک ، یان 5 ملیۆن ئه رمه نی بیّت ، 6 ملیۆن یه هودی ، سه د ملیۆن هنوده سنوره کان بیّت ، یان 300 هه زار کورد بیّت. هه موو مرۆفیک که له لایه ن ئه وی تره وه ویران و ئیباده بکری ، مرۆفه ، ئه وه ش تاوانه به رامبه ر مرۆف چونکه هه موو مرۆفیک وه ک یه ک وایه. مرۆف له دایک نه بووه بۆ ئه وه ی بکوژریت یان جینۆساید بکریت. تاوانی جینۆساید گه وره تره وه ک ته نیا له داگیرکردنی یان ژێرده سه ته کردنی ولاتی که له لایه ن هیژیکی تره وه ، چونکه سرینه وه ی ده رئه نجامی تاوانی جینۆساید مه حاله یان زۆر سه خته .

جینۆساید به ژماره ی کوژراو پیناسه ناکری

جینۆساید به زۆرکه می ژماره ی کوژراو پیناسه ناکری که ئه و بکه ره ی پینگونا هبار بکری به وه ی کرداری کۆمەل کوژی ئه نجامداوه. جینۆساید ده کری ئه نجام بدرئ بیئه وه ی ته نیا یه ک مرۆفیش تییدا

¹⁾ Desmond F ernandez ; Ronald Ofteringer , Verfolgung, Krieg und Zerstörung der ethnischen Identität: Genozid an den Kurden in der Türkei , [Hrsg.: von medico international e.V.] , Frankfurt am Main , 2001.

بکوژیت. ئەو بە جینۆساید (گەل کوژی) دانانریت ئەگەر ئامانجەکه له وەدا نەبیت گروپیکێ کۆمەلایەتی یان بەشیکێ گەل و کۆمەلەکه وێران نەکری بەمەرجهکانی جینۆساید کردن (بروانه چوار مەرجه ئاماژە پیکراوهکانی جینۆساید کردن) ئیتر ژمارە ی ئهوانه هەرچهندیک بن که دەکوژین. لێره دا ئاماژە بە چەند بەندیک ئە دەم سەبارەت بە گرنگی یاسای جینۆسایدی سالی 1948: له بەندی یەکه می ئەم پەیماننامە یە سالی 1948 مەبەستە سەرەکیەکه ی جینۆساید دەخاتەروو که دەولەتانی ئەندام جەخت دەکەنەو که جینۆساید چ له کاتی ناشتی و چ له کاتی جەنگدا بەتاوانیکێ نیۆدەولەتی دەژمێردریت. ئەوان بەئین دەدەن بەر بە جینۆساید بگرن و ئەنجامدەرانی سزا بدەن.

ئەو ی پەيوەندی بە بەندی سییەمی پەیماننامە که وه هە ی و شیایوی سزادانە بریتیه له:

- 1- جینۆساید.
- 2- هەولدان و پلان دانان بۆ ئەنجامدانی جینۆساید.
- 3- بزواندنی راستەوخۆ و ئاشکرایانە بۆ ئەنجامدانی کوشتن.
- 4- بەشداری له کاری جینۆساید.

جینۆساید و کۆمەلکوژیەکان له میژودا

که م نین ئە و کۆمەل کوژیانە ی له میژووی مروڤایەتیدا ئەنجامدراوه بەرامبەر بە کوردیش بەلام له بەر ئەو ی نەنوسراونەتەو و تەکنەلوژیای پیشکەوتو نەبووه بۆ تومارکردنیان هەربۆیه بەئاسانی ونبوون.

- یه کیک له گه و ره ترين کۆمەلکوژی له میژودا له لایەن Leopold ی دوهم ، مه لیکی بەلجیکا 1885-1908 ئەنجامدراوه که له لایەن ئەمەو ه له پیکهینانی کۆلۆنی کۆنغو دا دانیشتوانه که ی نیوه کرد. له م پرۆسە ی وێرانکردنەیدا نزیکە ی (10) ملیۆن مروڤی له ناو بردوه .
- وێرانکردنی یه هودیەکان به فه رمانی ئەدۆلف هیتلەر که به هۆلۆکووست ناسراوه کۆتایی به ژيانی (حه وت) ملیۆن مروڤ هینرا. سەرەتا نەخشە ی له ناو بردنی (یانزه) ملیۆن یه هودی کرابوو له ئەوروپا به لام هاوپه یمانه کان کۆتاییان به م پلانه هینا .
- کۆمەل کوژی و جینۆسایدکردنی هنده سورەکان له کیشوهری ئەمریکا (نزیکە ی 100 ملیۆن مروڤ).
- کۆمەلکوژی ئەرمەنەکان له لایەن تورکه کانه وه له سالی 1915/1916. کوژرانی (ملیۆن و نیویک) مروڤ.

- کۆمه لکوژی دهوله تی تورک به رامبه ر به کورد له جهنگی یه که می جیهانی ، 1916/1917.

کۆمه ل کوژی کورد له شاری ناگری له لایه ن رژیمی تورکه وه

- کوژرانی (سیّ سه د هه زار) له مه سیحیه ئه ره میه کان و ئاسوریه کان له سالانی 1914-1915، له نیو ئیمپراتۆریه تی عوسمانی له لایه ن سوپای تورکه وه.
- کۆمه لکوژی به رامبه ر چینیه ئیندۆنیزیه کان له سالی 1965 (یه ک ملیۆن).
- کۆمه لکوژی هیندۆسه کان له دوا ی سه ره خۆیی به نگلادیش له سالی 1971 نزیکه ی (سیّ ملیۆن) قوربانی.
- کۆمه لکوژی به رامبه ر مه سیحیه کانی ته یموری رۆژه لات له سالانی 1975 تا 1999، (180 هه زار) قوربانی ، نزیکه ی %20 ی سه رجه م دانیشته وان.
- کۆمه لکوژی له دارفور (سوډان) (شه ش سه د هه زار) کوژراو ، له سالی 2003 وه.
- له میژووی ئیسلامدا هه روه ک له میژووی مه سیحیه کان کۆمه لکوژی هه بووه به لام هه مووی له یادکراون چونکه میژوو له لایه ن سه رکه وتوه کانه وه نوسراوه ته وه . کۆمه لکوژی دژی به نی القریش له سالی 627.
- کۆمه لکوژی دژی دانیشته وانی ئه سلی ئوستورالیا.

- کۆمه لکوژی به رامبه ر چیرکیسه کان 1864 به دواوه له لایه ن ئیمپراتۆریه تی قه یسه ره وه .
- کۆمه لکوژی سوپای ئه لمانه کان له خوارووی رۆژئاوی ئه فه ریکا به رامبه ر به هیریرۆکان له 1904.
- کۆمه لکوژی به رامبه ر ئۆکرانیه کان له یه کییتی سوڤیه ت (1933/1932).
- کۆمه لکوژی به رامبه ر هندۆسه کان له پاکستان و موسلمانه کان له هند هه ر یه که و نزیکه ی (یه ک ملیۆن کوژراو).
- کۆمه لکوژی به رامبه ر نیبیه ته کان له سه رده می ماوتسی تۆنگ.
- کۆمه لکوژی به رامبه ر ئیبۆسه کان له نیجیریا 1966-1970 (یه ک ملیۆن) کوژراو.
- کۆمه لکوژی له که مبه دیا (1971-1979).
- کۆمه لکوژی له ته یموری رۆژهه لات (1975-1999).
- کۆمه لکوژی هوتوه کان دژ به توتسیه کان (1994). نزیکه ی (یه ک ملیۆن) که س له ته نیا 100 رۆژدا کوژران که نزیکه ی 75٪ی توتسیه کان ده کات له رواندا.
- قه سا بخانه که ی سریرینسا / یوغۆسلاڤیا 1995.
- کۆمه لکوژی به رامبه ر به هه زاره کان و ئه وانه ی که په شتوو نه بوون له ئه فغانستان له لایه ن تالیپانه کان (1996-2001).

سه ره رای ژماره یه کی زۆری کۆمه لکوژیه کانی دونیا به لام ژماره یه کی زۆر که م له م تاوانانه له لایه ن دادگایه کی نیوده وه له تیه وه به جینۆساید ناسراوه . ئه و تاوانانه ی لیڤه دا ئاماژه م پیداوون ته نیا دلۆپیکه له ده ریایه ک. ئایا ئه وانه کۆمه ل کوژیه یان ده چنه قالبی تری تاوانه وه وه ک تاوانی دژ به مرۆڤایه تی ، یان تاوانی جهنگ؟ ئه م پیناسانه کیشمه کیشی له سه ره . که واته تاوانه کان هه ریبه که وه چنه نیو یه کیك له لیستی تاوانه کان که پیشتر ئاماژه م پیداووه . ته نانته ئه گه ر بروانینه تاوانه کانی جهنگ له میژودا ده بینین به سه دان ملیۆن گیان به م ریگایه له نیوبراوه (تاوانه کانی جهنگ). له م پینچ هه زار ساله ی دوایدا به پیی لیکۆلینه وه ی شاره زایانی میژوو زیاتر له 14 هه زار جهنگ تۆمار کراوه . زیاتر له چوار ملیارد مرۆڤ به هۆی جهنگه وه کوژراوه که ده کاته نزیکه ی 2/3 ی کۆی سه رجه م ژماره ی دانیشتوانی ئه مرۆی سه ر زه وی. به ته نیا له سه ده ی بیسته مدا دوو جهنگی جیهانی رویداوه . له جهنگی دوهمی جیهانیه وه هه تا ئیسته زیاتر مرۆڤ به هۆی جهنگه وه گیانیان له ده ستداوه به قه د ژماره ی ئه وانه ی له جهنگی دوهمدا کوژراون یان به هۆی جهنگه وه ویرانبوون. له راستیدا کاتی ئه وه بۆ مرۆڤ هاتوو له نوپه خۆی هه لبسه نگینیت که ئه م چیه ؟

به شی دووه م

که ره سه و ریگاکانی به جینۆساید کردن

- جینۆساید کردنی کورد له پرۆسه جیاوازه کانیدا
- جینۆساید کردنی ناوچه دابریئراوه کان (داگیرکراوه کان)
- که ره سه کانی به نیوده وله تی کردنی جینۆساید (بریاره کانی ده وله تی عیراق)
- ریگاکانی به نیوده وله تی کردنی دۆسیه ی جینۆساید
- جینۆساید له به رنامه ی خویندنی قوتابخانه و زانکۆکان
- ئەنفال به راورد ناکری به کاره ساتی چه کی کیمیاوی
- پاداشت کردنی کۆمه ل کوژه کان و سزادانی قوربانیه کان (بریاره دادگای تاوانه کانی عیراق)
- یه هودیه کان له جیهاندا به شوین نازیه کاندا ده گه پان
- جینۆساید کردنی هنوده سوره کانی ئەمریکا
- رۆلی شوین و زه مه ن له چاره نویسی جینۆساید کردنی کورد دا
- مرۆڤ له نیوان درنده یی و ئاشتیخوازیدا

به شی دوهم

(که ره سه و ریگاکانی به جینۆساید کردن)

جینۆساید کردن له پرۆسه جیاوازه کانی

له چوارچۆیهی سیاسه تیکی دیاریکراو ، به نه خشه تاوانه کان به شیوهیه کی سیستماتیک له لایه ن رژیمی به عسه وه دژ به خه لکی مه دهنی کورد له کوردستان / عێراق ئه نجام دراون که بریتین له :

- 1) ئۆپه راسیۆنه کانی ئه نفال.
- 2) به کاره یێنانی چه کی کیمیاوی، فسفۆری و بایۆلۆژی. ئه و چه کانه ی ده بنه هۆی کۆمه لکوژی مرۆف و قهرکردنی ئاژهل و بالنده و ژه هراوی کردنی سروشت و که ره سه ته کانی ژیان.
- 3) سه پاندنی مه رگ به شیوه جیاوازه کان.
- 4) وێرانکردنی دێهات و شارۆچکه و سه رچاوه کانی ژیان وه ک کشتوکال ، کانیو ، باغ و بێستانه کان. ژه هر ده کرانه ناو کانیو وه کانه وه و سه ریان به چیمه نتۆ داده پۆشران و دارودره ختی ولاته که ده بپردانه وه و مه وادی کیمیاوییان پێدا ده کرا. له ناوچه ی شیعه نشینه کانیس به عس به سه دان هه زار دارخورمای بریه وه و به نه خشه هۆره کانی وشک ده کرد.
- 5) راگواستنی به زۆره مله یی دانیشتوان. راگواستن ده بیته هۆی هه لته کاندنی پیکهاته ی کۆمه لایه تی و بنه ما ئابوریه کان و تیکدانی ئاسایش و باری ده رونی.
- 6) شیواندنی باری رۆحی و ده رونی کۆمه ل له ئه نجامی کاره عه مدی و نه خشه کیشراوه کان.
- 7) سیاسه تی به عه ره ب کردن و به م هۆیه وه هه ولی تیکدانی که لتورو زمان و ناسنامه ی نه ته وه یی و به ها کۆمه لایه تیه کان (تعریب ، ترحیل و التهجیر) و سیاسه تی به تورک و به فارس کردن .
- 8) راگواستن و ده رکردنی کورده فه یلیه کان له ناوچه کانی خۆیان ، زۆریکیان بۆ ئێران و پێنه دانی ره گه زنامه ی عێراقی پێیان.
- 9) له 1961 وه جه نگی سه پینراو به سه ر باشوری کوردستاندا له لایه ن رژیمه کانی به غداوه ، بوونی ئه و مه ترسیه له ئیستاشدا. له راستیدا زیاتر له نه وه د ساله کورد جینۆساید ده کری له هه موو به شه کانی کوردستاندا.

ئهم به لگه نامانه ده یسه لمینیت که گه لیک دوچاری جینۆساید بۆته وه. ته نیا له تیگه یشتن له ئایدیۆلۆژیای سیاسه تی حیزبی به عس و سه دام حسین ، ئه وانیه ی تورک و فارس ده کری له جینۆساید کردنی کورد تیگه یین. به لام له به ره ئه وه ی مافی مرۆف له کوردستاندا پارێزراو نه بوه گه لی کورد ناچاربوه له دژی درنده یی و چه وساندنه وه راپه ریت ، به رگری له خۆی بکات و وه ک دوائامراز ریگای وه لامدانه وه ی گونجاو بۆ خۆی هه لبژیریت به رامبه ر به و ده وله تانه ی مافه کانی زه وت کردوه و سیاسه تی کۆمه ل کوژی و جینۆسایدکردنی پیاده ده که ن. له ماده ی به کی یاسای ریکخراوی نه ته وه

یه گرتوه كاندا هاتوه: هه موو نه ته وه یه ك مافی دیاریکردنی چاره ی خۆنوسینی هه یه كه له ئازادیدا گه شه به مافی سیاسی ، ئابوری و كۆمه لایه تی و كه لتوری خۆی بدات.

جینۆسایدکردنی ناوچه دابریئراوه كان (داگیركراوه كان)

هه موو ئه و میتۆدانه ی له دوا ی روخانی رژیمی به عسه وه له ناوچه دابریئراوه كان (داگیركراوه كان) له لایه ن حكومه تی ئیسته ی عیراقه وه پیاده ده كری به رامبه ر به كورد به ئاراسته ی جینۆساید كردن ده روات ، ئه گه ر گشت خاله كانیشی نه گریته وه. نیه تی حكومه تی به عدا به ئاراسته یه كی باشدا ناروات. ئه مه له كاتیكدا كورد به شیكه له سه ركۆماریی و حكومه ت و په رله مان و سوپای عیراق. له و میتۆدانه ی له ناوچه داگیركراوه كان دوا ی روخانی به عسیش پیاده ده كریت بریتیه له سیاسه تی ته عریب كردن به میتۆدی تایبه ت : به ریگای تیرۆركردن و ترساندن و پششتگۆی خستنی ئه و ناوچانه ، دروستبوونی زیان و ترسی رۆحی و گیانی ، به م هۆیه وه كۆچ پیکردنی دانیشتوانه كه ی. به زۆر داگیركردن و كۆلۆنیزه كردنی به شیك له خاكه كه ی ، ریگریكردن له به كارهیئانی زمانی كوردی له شوینه فه رمیه كان و له قوتابخانه و زانكۆكاندا و سه پاندنی زمانی عه ره بی ، به م ریگایه وه هه ولی گۆرینی كه لتوری نه ته وه یی ئه درئ كه كاریگه ریی له سه ر هاولاتی بوون و ناسنامه له ده ره ئه نجامه كانیه تی. ریگاگرتن له به كارهیئانی زمان ده چیته خانه ی میتۆده كانی هه ولی جینۆساید كردن ، ئه مه ش پێچه وانه ی یاسا نیوده وه له تیه كانه .

باشوری كوردستان (هه ریمی كوردستان و ناوچه دابریئراوه كان)

کهرسه کانی به نیوده وه له تی کردنی جینۆساید

(بریاره کانی ده وه له تی عیراق)

جینۆساید دۆسیه و چه کێکی سیاسی و یاسایی گه وه و گرنه گه به ده ست کورده وه له سه ر ئاستی عیراق و نیوده وه له تی بۆ ئاسایشی نه ته وه یی. په ره له مانی فه ره نسا کۆمه لکوژی هه که ی ده وه له تی تورکی به رامبه ر به ئه رمه نه کان وه ک جینۆساید ناساند. ئه رمه نه کان ده توانن کار به م ددانپێدانه بکه ن له سه ر ئاستی یاسای نیوده وه له تی به تایبه ت که ده وه له تی تورک ددانی به کۆمه لکوژی ئه م گه له نه ناوه که له نیو ده وه له ته که ی خۆیدا ژیاوه. به لام دادگای بالای تاوانه کانی عیراق به فه رمی ددانی به چوار که یسی گرنه گدا ناوه که جینۆساید و کۆمه ل کوژی هه که بریتین له (ئه نفال ، هه له بجه ، کورده فه یلیه کان ، بارزانیه کان). که واته ئه وه ی پێویسته کورد کاری له سه ر بکات بریتیه له به کاره یێانی ئه م دۆسیه یاساییه له سه ر ئاستی نیوده وه له تی وه ک ئه وه ی ریکخراوی نه ته وه یه کگرتوه کان. ئه و ده رگا نیوده وه له تی هه کاتی خۆی رژی می سه دام حسینی مه حکوم نه کرد بۆ به کاره یێانی چه کی کیمیاوی به رامبه ر به خه لکی مه ده نی به تایبه ت له هه له بجه چ جایی سزادانی. که واته بۆ ئه م مه به سه ته که ره سه ی خا و له به رده مدا هه یه ، به لام ده سه لاتی کوردی هه تا ئیسته کاری له سه ر نه کردوه بۆ به نیوده وه له تی کردنی ئه م که یسه. نابیت ریگا بدریت دۆسیه ی ئه نفال، ئه نفال بکریت. چه ند ته نیک له به لگه نامه کانی سه رده می به عس هه ن که دوا ی راپه رین که و تۆته چنگی حیزبه کوردیه کانی هه ری می کوردستان و وه ک مولکی شه خسی مامه له ی پێوه ده کری ئیتر بۆ هه ر مه به سه تیک بیت بۆ نمونه حیزبی سۆسیالیست دیموکراتی کوردستان بێنه وه ی ئه م به لگه نامه نه به کاربه یێن بۆ به رژه وه ندیه گشتیه کان. ئه وه مولکی نه ته وه یه نه ک هه ی حیزبیک ، یان که سیک. پێویسته بزانی ت چی تیدا هه یه ، ئایا په یوه ندی به که یسی جینۆساید و کۆمه ل کوژی هه که هه یه ، ئایا که سانیکی بالاده ستی تێوه گلاوه؟ کارکردن له سه ر ئه م به لگه نامه نه ده بیت کاری ئه نجومه نیکی ئاسایشی نه ته وه یی و نیشتمانی بیت که له هه ری می کوردستان بوونی نیه. له بری ئه وه ئاسایشی حیزب و سه رۆک هه یه.

ماوه یه کی زۆره پرۆژه یه ک له لایه ن وه زاره تی شه هیدان و ئه نفاله کان بۆ به نیوده وه له تی کردنی که یسی جینۆساید خراوه ته به رده م ئه نجومه نی وه زیران بۆ بریاردان له سه ری به لام بریاری له سه ر نادریت ، پرۆژه و بریاریک که ده بوا یه به ر له 21 سال ده ستی پێیکرایه. ئه حزابه کانی ده سه لات به ئۆپۆزیسیۆنیشه وه هه لسه نگاندنیک ئه و چه ند سه له ی ژیا نی سیاسیان پێشکه ش به رای گشتی بکه ن ، به وه ی چیا ن ئه نجامدا وه سه باره ت به که یسی جینۆساید له سه ر ئاستی نیوخۆ عیراق و نیوده وه له تی ، به ته نیا یاد کردنه وه به س نیه. به لام هه نگاونانی راسته قینه بۆ ئه م مه به سه ته به ر له هه موو شت ئه رکی ده سه لاتی سیاسی هه.

ریگاکانی به نیوده وله تی کردنی دۆسیه ی جینۆساید

- 1) به پێی دهستوری عێراق هه ریمی کوردستان بۆی هه یه له بالیۆزخانه کان و کونسولگه ریه کان ی عێراق له ده ره وه ی ولات نوسینگه بکاته وه. بوونی ئەم نوسینگانه کاریگه ری به سوودی ده بیّت بۆ کورد که به شیکی ئەو بالیۆزو قونسولانه کوردن و سه ر به دوو حیزبه که ی ده سه لاتن. له بری ئەوه هه ردوو حیزبه گه وره که نوینه ری خۆیان له ده ره وه ی ئەم ده زگا دبلۆماسیانه داناهه که له راستیدا نوینه رایه تی ته نیا حیزب و سه رۆک ده که ن. ده وله ته کان بیگومان به شیوازیکیتر مامه له له گه ل ئەم ده زگا دبلۆماسیانه ی وه ک بالیۆزخانه و کونسولگه ریه کان ده که ن وه ک له گه ل نوینه ری حیزبیکی بیده وله ت. کورد ده توانیّت به م ریگا دبلۆماسیه وه له بواری جینۆساید ناساندنیشدا به پێی ده ستور چالاک بیّت. به لام به بوونی نوینه رایه تیه هه ریمیه کان له م ده زگا ده وله تیه فه رمیانه دا کورد ده بیّت ده ست له نوسینگه حیزبیه کان ی خۆی هه لبگریت ، شتیك که نه کراوه .
- 2) به ریگای ئەو په یوه ندیه نیوده وله تیه انه ی ده سه لاتی هه ریم هه یه تی له گه ل ده ره وه دا ، به تایبه ت ئەوانه ی به ریگای بازرگانی و نه وته وه دروستبووه . پێشتر نه ته وه ، دواتر حیزب.
- 3) کارکردن بۆ دۆزینه وه ی لۆبی به لام بۆ به رژه وه ندی گه ل بیّت.
- 4) له ریگای نوینه رایه تیه کان ی حکومه تی هه ریم له ده ره وه . ده سه لات و توانای مادی دراوه ته ده ست ئەم نوینه رایه تیه انه که بریتین له تاکه که س نه ک داموده زگا (موئه سه سه). به م ریگایانه وه له سه ر ئاستی یاسایی تۆمارکردنی سکالا له سه ر ئەو کارگانه ی چه کی کیمیاوی و زانیاری و ته کنه لۆژییان به رژی می سه دام حسین فرۆشته وه به تایبه ت ئەوانه ی ئەلمانیا. پارێزه ری شه ره زای بۆ بگریّت. کێشه که بکریته کێشه یه کی سیاسی و یاسایی به رفراوان ، به لام ئەم نوینه رایه تیه انه ئەم ئه رکه گرنه گیان پینه سه پێردراوه و خۆشیان کاریان بۆ نه کردوه . لێره دا رۆلی وه زاره تی شه هیدان و ئەنفال دیارنیه . ئەوه ی کراوه ته نیا له سه ر ئاستی جالبه و ریکخراوه کوردیه کان ی ده ره وه ی ده سه لات بووه .
- 5) کۆمه لیک داموده زگای سیاسی و یاسایی گرنه گه ن له ئەوروپا که له ریگای ئەمانه وه ده کری رۆلی کاریگه ر ببیندریّت بۆ دۆسیه ی جینۆساید. ئەوروپا جگه له وه ی خاوه ن چه ندین ده وله تی نیشتمانی سه ره بخۆیه به لام خاوه ن په رله مانیکی ئەوروپای هاوبه شیشه که ده کری له سه ر ئەم ئاسته ش کاری جدی ئەنجام بدریّت به تایبه ت به م قه واره سیاسی و ئابوریه ی ئیسته هه ریمی کوردستانی تیدا یه . په رله مانی سوید که یسی ئەنفالی به جینۆساید ناساند ، هه موو ناساندنیکی

تری ئه نفال له په رله مانی ده وله ته کانی ئه وروپا وه ک جینۆساید کورد نزیك ده کاته وه له پیشه وه چوونی ئه م که یسه بۆ به رده م په رله مانی ئه وروپا و ریکخراوی نه ته وه به کگرتوه کان. ژماره یه کی به رچاو له قونسولگه ریی ده وله ته بیانیه کان له هه ولیری پایته خت کراونه ته وه. ئه میش ریگایه کی سیاسی و دبلۆماسی گرنکه بۆ کورد.

(6) ئه نجامدانی کۆنفره نسی نیوده وله تی له به غدای پایته خت ، له پایته ختی ئه و ده وله ته ی به ناویه وه جینۆساید دژ به گه لی کوردو شیعه ش کراوه. گواستنه وه ی کۆنفره نسه که بۆ میدیا عه ره بیه کان. ئایا ده سه لاتی کوردی له حکومه ت و په رله مان و سه رۆکایه تی و له سوپادا قورسای و کاریگه رییان له کویدا یه له به غدا؟

(7) پیاده کردنی دوو ئیداره یی هه ریمی کوردستان بۆته ریگر بۆ دروستبوونی ستراتژی هاوبه ش سه باره ت به که یسی جینۆساید. هه موو ئه وه ی که ده کرین ده بی ت سه ر به یه کێک له دوو حیزبه که ی ده سه لات بی ت. ئه م دیارده یه له سه ر نوینه ره کانی حیزب و حکومه تیش له ده ره وه ی عیراق ره نگی داوه ته وه. پیوستیبوون به ستراتژییه تیکی نه ته وه یی و نیشتمانی هاوبه ش هه یه بۆ ئه م که یسه به تایبه ت که ره هه ندیکی نه ته وه یی و نیشتمانی هه یه.

(8) بریاری حکومه تی هه ریم له سه ر ئه و پرۆژه یی خراوه ته به رده می بۆ به نیوده وله تی کردنی دۆسیه ی جینۆساید. لیرده دا ده بوایه وه زیری شه هیدان و ئه نفال هه لوئستی توندی هه بوایه سه باره ت به بریارنه دان و پشتگویی خستنی پرۆژه که له لایه ن ده سه لاته وه [□]. که سانیکی نۆری پسپۆر هه ن له ده ره وه ی ولات بۆ وه رگرتنی ئه م مه هه مه. به هه ماهه نگی پسپۆره کانی ده ره وه و ناوه وه ی ولات سه ردان و کۆکردنه وه ی زانیاری له سه ر دروستکردنی مۆزه خانه ، سه نته ری لیكۆلینه وه ، وه رگێرانی نوسین و به لگه نامه ، لیكۆلینه وه له سه ر شیوازی کارکردن بۆ به نیوده وله تی کردنی ئه م که یسه. ددانپیدانانی جینۆساید به تایبه ت له لایه ن دادگای بالاوه فاکنه ریکی یاریده ده ری سیاسی و یاسایی له دروستبوونی ده وله تی کوردیشدا. یه کێک له و ده وله تانه ی بۆ ئه م بواره کاری له سه ر بکه ین بریتیه له ده وله تی ئیسراییلی خاوه ن ئه زموون.

(9) کارکردن له سه ر یاساكانی ریکخراوی نه ته وه به کگرتوه کان: له به ر رۆشنایی ئه و راستیه ی ئه وه ی به رامبه ر کورد ئه نجامدراوه له یاساكانی ئه م ریکخراوه نیوده وله تیه دا ده چیته خانه ی

² له حکومه ته "یه کگرتوه که ی هه ریم" ده بوایه وه زاره ته که ی ئیسته به ناوی (وه زاره تی کاروباری شه هیدان و ئه نفالکراوان) نه بوایه به لکو وشه ی جینۆسایدی بدرایه تی. راسته ئه نفال جینۆساید، به لام جینۆساید به ته نیا ئه نفال ناگریته وه.

جینۆساید هوه ، هه ربۆیه ده بوایه ده سه لاتی کوردییش له سه ر ئەم ئاسته به نه خشه و به نامه و له سه ر ئاستی ئەم یاسا نیوده وله تیه کاری بۆ به جینۆساید ناساندن و به نیوده وله تی کردنی تراژیدیا نه ته وه ییه کانی کورد بکر دایه . ده وله تی به عسایش ئەندامی ئەم ریکخراوه بووه ، سه ره تاکانی مافی مرۆفی واژۆ کردبوو ، هه روه ک ده وله تی ئیسته ی عێراق . یه کێک له ئامانجی کارکردن له سه ر ئەم پرۆژه و به نامه یه بۆ ئەوه شه چونکه له میژووی سیاسی ئەمرۆدا ده کری میژوو دو یاره بیته وه . هۆکاریکی ئەوه ی جهخت کر نه وه م له سه ر ده سه لاتی سیاسی کورده له باشوری کوردستان ئەوه یه چونکه ئەو توانایه ی ئیسته ئەم به شه هه یه تی به شه کانی تری کوردستان نیه تی . ده بیته له سه ر ئاستی عێراقیش به فه رمی به ناوی ده وله تی عێراقه وه داوای لیبوردن له گه لی کورد بکریت سه باره ت به و جینۆسایدی به ناوی ده وله تی عێراقه وه به رامبه ر به م گه له ئەنجام دراوه . قه ره بوکر دنه وه ی واری سه کانی ئەنفال و کیمیاباران و ئاوه دانکر دنه وه ی ناوچه کانیان له ده ستوری عێراقدا بچه سپیت و به یاسایه ک کاری پێبکریت چونکه دادگای بالای تاوانه کانی ئیتحادی ددانی به و که یسانه دا ناوه وه ک جینۆساید هه ربۆیه پێویسته چیت له ده ستوری عێراقدا ناوی جینۆسایدی تیدا تۆمار بکریت له بری وشه ی شه هید چونکه ئەمه یان نا کری قورسای یاسای نیوده وله تی هه بیته . ئیسته که له په رله مانی عێراق دوا ی ئەم هه موو چه ند ساله ئەو تراژیدیا نه ته وه ییانه وه ک جینۆساید ناسرا ده سته که وتی ده سه لاتی کوردی نیه که ده بوایه موسته شارو جاشه کان به تۆمه تی تاوانی کوشتنی به کۆمه لی خه لکی مه ده نی کورد خۆی دادگایی بکر دنایه بۆچی ده سه لاتی کوردی له سه ر ده می به عسدا که یسه که ی نه گه یاندۆته دادگای بالای تاوانه کان له لاهای ؟ به لایه نی که مه وه ئەو ده زگا نیوده وله تیانه و سیاسه تی نیوده وله تی ده کری بخرینه ژیر پرسیاره وه ئەگه ر ئاماده نه بن ئەو یاسایانه پراکتیزه بکه ن که خۆیان نوسیویانه . ئەم کاره ده چوو میژووی سیاسیشه وه و به سوود ده بوو بۆ گه لانی که ش . هه روه ها زه مینه خۆشکردن و ریگا کورته کردنه وه یه کیش ده بوو پۆژگارێک بۆ ناساندنی ئەو جینۆسایدانه ش که به رامبه ر به گه لی کورد ئەنجام دراوون له به شه کانی تری کوردستاندا .

کۆ ده توانی له نازاری ئەم مۆفانه تیبات جگه له خۆیان

جینۆساید له بهرنامهی خۆیندنی قوتابخانه و زانکۆکان

بابهتی جینۆساید پێویسته بچیته ناو بهرنامهی خۆیندنی قوتابخانه و زانکۆکانه وه. ههروهها دامهزاندنی چهندین سهنته ری لیکۆلینه وه بۆی. تییدا له کۆمه لکوژیهکانی کۆمه لان و گهلانی کهش بکۆلریته وه. روداوی جینۆساید کردنهکانی کورد به دۆکیومینت بکری و بکرینه فیلم و رۆمان. به پێی توانای سهردهم مۆزهخانهی تایبهتی بۆ بکریته وه که نه وهکانی داها توش هه میسه ئەم کاره سات و تراژیدیا میژوییه یان له بهرچاو بیته که گرنگی خۆیشی ده بیته له سه رهستی نه ته وه یی. نیشانی میوانانی بیانی و راگه یاندنه نێودهوله تیهکان بدریته ههروهک ئەوهی یه هودییهکان بۆ میژووی خۆیان ده یکه ن سه بارهت به و چه ند ملیۆن مۆفقهی که به و شیوه درندانه یه روبه رووی جینۆساید کردن بوونه وه له لایه ن نازییه کانه وه چونکه مۆفقه بیری کورته و زوو میژووی دوینی بیرده چیته وه.

ئهنفال به راورد ناکری به کاره ساتی چهکی کیمیاوی

ئهنفال به راورد ناکری به کاره ساتی چهکی کیمیاوی. جیاوازی له نیوان پرۆسهی ئهنفال و کاره ساتی هه له بجه و کیمیا باران له وه دایه که ئهنفال ده بیته وهک پرۆسه یهک تییبگهین که ئامانجی قپکردنی (جینۆساید کردنی) گه لیککی مه به سته بووه که پیشتر پلان کرا بووه (ئهنفال رووداویکی سروشتی نه بوو). هه مان ئەو شته نه خشه کیشراره ی که نازییهکان به رامبه ر به گه لی یه هود ئەنجامیاندان ، یان ئەوهی ئەمریکیه سپیهکان به رامبه ر به هنده سوریهکان... به پێی یاسا نێودهوله تیهکان ئۆپه راسیۆنهکانی ئهنفالیش وهک جینۆساید ده بینری هه ربۆیه ده شبیته له سه رئاستی نێودهوله تی وهک جینۆساید ددانی پیدابنریته به تایبهت که ئیسته دادگای بالای تاوانهکان له عیراق ئهنفالی وهک جینۆساید ددان

پیدا ناوه. ددانپیدا ناوی په ره مانی سوید ، ئە نفال وهك جینۆساید بنا سینیت سهر كه وتنیكي باشه بۆ ئەم دۆسیه یه. ئە وه چیتەر ئەرکی ده سه لاتی كوردیه كار به و بریاره بالا فه رمی و یاساییانه بگات، ئە وه ی كه هه تا ئیسته نه یكردوه.

پاداشتکردنی کۆمەل کۆژەکان و سزادانی قوربانیه کان

(بریاری داگای تاوانه کانی عیراق)

ماوه ی چهنه سالیکه دادگای بالای تاوانه کانی عیراق له بریاریکیدا ژماره (رس/83/10) به رواری 2007/6/24 بریاری ده ستگیرکردنی 421 که سی ده رکرد له نیو سه رکردایه تی سیاسی و سوپای عیراقدا به تۆمه تی ئە وه ی له پرۆسه ی ئە نفالدا به شداریبون. له نیو ئە و تۆمه تبارانه 258 که سیان کوردن. داوا له ده سه لاتی کوردی کرا ئە وانه ده ستبه سه ر بکه ن که به شداریبون له جینۆسایدکردنی گه له که یان. ئە وانه له کوردستان ، به ئازادی ده سوپینه وه. هه ندیک له وانه ریگای چوونه ده ره وه ی عیراقیان پیدرا. به شیک له تۆمه تباره کان له لایه ن دوو حیزبه ده سه لاتداره که دالده دراوون. هه ندیک له وانه پۆستی سیاسی و سه ربازیشییان هه یه. که واته جه لاده کان به بهر چاوی قوربانیه کاندایه ئازادی ده سوپینه وه. ناییت ئە نجامده ری تاوانی نیوده وله تی مافی په نا هه نده یی سیاسی پیدریت چونکه که سیک سیاسی نیه و تاوانه که ی به کرده وه یه کی سیاسی دانانریت و مافی په نا هه نده یی و مرۆپیش نایگریته وه له بهر ئە وه ی تاوانباریکی ئاسایی داواکراوه و پیوسته له به رده م یاسادا دادگایی بگریت له پای ئە و تاوانه ی ئە نجامی داون و ده بیته ئە و سزا عادیلانه وه ربگریت که به پیی یاسا شایسته یه تی.

له بری ئە وه ی ده سه لاتی سیاسی هه رییم داوی راپه رین خۆی داوی کۆکردنه وه ی به لگه نامه کان دادگایی ئە و تۆمه تبارانه ی بگردایه ، که چی لیبوردنی گشتی ده رکرد بیره چاوکردنی ئە وانه ی ده ستیان له خویندا هه یه. به م هۆیه وه ژماره یه کی زۆر له به عسیه کان و مرۆف کۆژه کان دایانه پال حیزبکی سیاسی کوردی. ئە وه تراژیدیای ده سه لاتیکه که ئازادی کردۆته دروشم بۆ گه له که ی. به هه زاران له تاوانبارانی سوپای عیراق و ده زگا جیاوازه کانی به شداریبون له م کۆمەل کۆژیانه که چی ده سه لاتدارانی هه رییم کوردستان له م 21 ساله ی فه رمانزه وایه تیاندایه نیانویستوه ته نیا یه کیک له و کۆمەل کۆژانه به یینه سه ر شاشه ی ته له فزیۆن. که چی ده سه لاتی کوردی هه موو سالیک یادی 6 ی کانوون ده کاته وه. یادی ئە و سوپایه ی که به شدار بووه له کۆمەل کۆژی گه له که ی خۆی و ئە و رۆژه ی کردۆته پشوو. دیارده یه کی چه نده تراژیدیه. ده سه لاتی دادوه ری له م هه رییمه هیه رۆلیک نابینیت تیدا چونکه سه ره بخۆ نیه. وهك

⁽³⁾ ابو عمر، تاوانی ئە نفال له روانگه ی یاسای گشتی نیوده وله تیه وه ، وه رگیڕانی / دلاوه ر عوسمان ، گوڤاری سه ره وه ری،

ئوه وایه تاوانباره نازیه کان له سه رده می رژیمی هیتلهردا یه هودیه کان جینۆساید بکه ن به لام دواى روخانی رژیمه که ی هیتلهر حکومه تی دواى ئه و چا و له تاوانباره نازیه کان دابخات و لیپرسینه وه یان له گه ل نه کریت و دالده ش بدرین. بیهه لویستی و بیده نگی ره زامه ندی ده به خشیت. ئه م بیده نگیه باکراوندی خوی هیه. ژماره ی دۆسیه کانی که یسی ئه نفال له لایه ن دادگای بالای تاوانه کان له به غدا بریتیه له 43 دۆسیه و له 8500 لاپه ره پیکهاتوه. به هه مان شیوه ده سه لاتی سیاسی به غداش به ر ره خنه که وتوه چونکه ئه م یس هه نگاوی نه ناوه بۆ ده ستگیرکردن و دادگایی کردنی تاوانبارانی جینۆساید به پیی بریاری دادگای بالای تاوانه کانی عیراق.

له بهر ئه وه ی شوینی هه لگرتنی روفاته کانی ئه نفال له کوردستان نیه ، ئه وانه ی له و ناوچه یه دۆزرانه وه له که ره به لایه ن دانان. به هۆی شۆرتی کاره باوه زیاتر له 27 که سیان سوتان / 2012

یه هودیه کان له جیهاندا به شوین نازیه کاندا ده گه ران

سه باره ت به کوشتنی به کۆمه لی یه هودیه کان له لایه ن نازیه کانه وه به ده یان فیلم و راپۆرتی دۆکیومینتاری و شانۆو رۆمان و کۆنفره نسی نئوده وه له تی و سه نته ری تووژینه وه ی به خۆوه گرتوه. یه هودیه کان منداله کانیان و نه وه ی نوێ به شیوه یه ک په روه رده ده که ن هه روه ک ئه م کاره ساته ئه مرۆکه رپوویدا بێت. به کۆماندۆی تایبه ت له ولاته کانی جیهاندا به شوین نازیه کاندا ده گه ران و لییان دۆزینه وه و هینرانه وه بۆ ئیسرائیل و کردیانن به عیبه رت بۆ میژوو. یه کیک له و گه وره کۆمه لکوژانه ئه دۆلف ئایشمان بوو. له 5/1960 دواى دۆزینه وه ی له لایه ن سیخوره کانی ئیسرائیه وه له ئه رجه نتین ، رفیندرا بۆ ئیسرائیل. دوو سال دواى دادگایی کردنی حوکمی مردنی درابه سه ردا و له سیداره درا.

ئەدۆلف ئایشمان کاتی دادگایی کردنی

جینۆساید کردنی ھنودە سورەکانی ئەمریکا

له سالی 1492 ئەمریکا له لایەن کریستۆف کۆلۆمبوس دۆزرایه وه. به پێی تهقدیری زانیاری کۆمه له سه ره تاییه کان کاتی خۆی له کیشوهری ئەمریکا نزیکه ی 110 ملیۆن له ھنده سورەکان ژیاون. له کاتی گه یشتنی ئەوروپیه کان بۆ ئەوی له دورگه کانێ ئەنتیل له که نداوی مه کسک 8 ملیۆن ھنود، له مه کسک خۆی 25 ملیۆن، له ناوچه ی ئینکا 30 ملیۆن، له ویلیه ته یه کگرتوه کانێ ئەمریکا نزیکه ی 18 ملیۆن و ئەوانه ی تر له ناوچه گه وره که ی ئەمه زۆنا ده ژیان. دواتر کۆلۆنیالیسته ئەوروپیه کان هاتن و که وتنه قه ساب کردنیکی بیۆینه ی دانیشتوانی به ره چه له ک ئەسلیی ناوچه که که ھنده سورەکان. به ته نیا له سه روی ئەمریکا ژماره ی ھنوده کان له 18 ملیۆنه وه له سالی 1500، دوا ی به رپا کردنی جه نگ له دژیان له سالی 1900 نزیکه ی 250 هه زار که سیان لیمایه وه. که مبونه وه ی ئەم ژماره یه به شیوه یه کی خیرا له دورگه کانێ ئەنتیلن به دیده کرا له و شوینه ی که دوچار ی کاری کۆیلا یه تی کران. به ته نیا له 35 سالدا ژماره ی دانیشتوانی ئەسلیی له هایتی که ھنده سورەکان بوون له سالی 1502 بریتی بووه له 3 ملیۆن، هه تا سالی 1537 ته نیا 200 هه زاری ماوه ته وه. نرخ ی ئەسپیک ی باش به قه د 80 کۆیله ی ھندیه کی سوور بوو. له کۆلۆنی ئینگلته ره ی نو ی کۆیله کان ده فرۆشران. 40 پاوه ن بۆ هه ر کۆیله یه ک. 100 پاوه ن بۆ هه ر یه کیکی گه وره ی به توانا و جه نگاوه ر. به لام خراپترین بارودۆخ ئەو نه خۆشیانه بوون وه ک کولیرا و مه لاریا و ئاوه و نه خۆشی ساری تر روبه رووی ھنوده سورەکان ده بوونه وه. ئەو نه خۆشیانه ی ھنوده کان به ره له سستی سروشتییان نه بوو له دژی. ته نانه ت به تانی تووشبوو به نه خۆشی دابه ش ده کران به سه ریاندا ئەمیش هه ر به ئامانجی قه کردنی ھنوده کان بوو. له سه روی ئەمریکا ریگای تر گه رابه به ر بۆ قه کردنیان. له وی ھنوده کانیا ن له لاگه ره زۆره مله ییبه کاندای تیکترشان دبوو به سه ریبه کدا و میتۆدی کۆمه ل کوژی له دژیان گه رابه به ر. ئەو مرقانه ی که خه لکی ئەسلی ئەم ولاته بوون و ئەم ولاته هی ئەمانبووه. له سالی 1990 ژماره ی ھنوده کان دوپاره گه یشته دوو ملیۆن که له 90٪ یان بیکار بوون. ئەوه ی لیره دا

بهروونی دهرده که ویت نه و راستیه به که هنده سورهکانی خه لکی ئەسلی ئەم ولاته له لایه ن دهسه لاتی که وه به میتۆدی هه مه چه شنه و نه خشه کی شراو، و عه مدی ریگای جینۆساید کردنیان گیرایه بهر. هه ولی له ناو بردن و کۆمه ل کۆژیان و گۆرینی که لتورو زمان و فه ره نگ و نه ریت و به هاکانیان درا. له سه ر زه وی و نیشتیمانی خۆیان هه لکه ندران و له شوینه زۆره مله بیه کان نیشته جی ده کران و شیوه یه کی تری ژیانیان به سه ردا سه پیندراو ریگا له زاوژی کردنیان پیاده ده کرا. ئازاری رۆحی و جهسته یی و گۆرینی ناسنامه یان بووه. ئەوه ی به رامبه ر هنده سوره کان ئەنجامدرا هۆلۆکۆستی ئەمریکی بوو. ئەو هۆلۆکۆسته ی له سالی 1492 به دواوه له لایه ن کۆلۆنیالیسته ئەوروپیه کانه وه بووه هۆی ویرانکردنی نزیکه ی 100 ملیۆن ژیان. ژماره یه کی زۆری هنده سوره کان به ته رو شمشیر پارچه پارچه کران. به زیندویی ده سوتینران ، له ژیر قاچی ئەسپدا پان و پلیش ده کرانه وه. بۆ یاریکردن راویان ده کردن، ده کرانه خواردنی سه گ ، ئەشکه نجه ئەدران و سه ریان لیده کرانه وه و به سه ر داردا هه لده واسران. به زیندویی به سنگی قه سابخانه دا هه لده واسران ، له پاپۆروه فری ئەدرانه نیو ده ریاوه. وه ک کۆپله کاری مردنیان پیده کردن ، به عه مده ن له به ندیخانه دا به سنگی داره وه برسی ده کران هه تا مردن ، یان له بهر سه رمادا ره ق ده کرانه وه ، تووشی نه خووشی سارییان ده کردن. ئەمانه هه مووی مرۆڤ بوون ویرانکران. ئەوانه ش ئەم تاوانه یان ئەنجام ئەدا هه ر مرۆڤ بوون. ئەگه ر بروانینه زه مه نی ئەم کۆمه ل کۆژیانه ئەوا ده بیته بوتری که ئەم ژماره یه به به راورد به ژماره ی دانیشتوانی ئەو کاته ی جیهان ریژه و ژماره یه کی زۆره له مرۆڤ.

هنده سورهکانی کیشوهری ئەمریکا

(کهلله سهری کزکراوهی هنده سورده کان دواي جینۆساید کردن و به کۆمه ل کوشتنیان)

ناوه راستی سالانی 1870

de.wikipedia.org/wiki/Indianer

رۆلی شوین و زه مهن له چاره نویسی جینۆساید کردنی کورد دا

شوین و زه مهن دوو فاکته رن له میژودا هه میشه شوینه واری تایبته و گرنگی خۆی داگیر کردوه. سه بارهت به عیراق شوینی روداوه کانی جینۆساید کردنی کورد باشوری کوردستان بوو. زه مهنه کهش سالی 1988 بوو. زه مهن له رووی سیاسیشه وه رۆل و کاریگه ریی خۆی ده بینیت. ئەم دوو فاکته ره (شوین و زه مهن) هه ردوکیان شووم بوون بۆ کوردو رودانی کاره ساته کان به تایبته له رووی سیاسه تی نیوده وه له تیه وه. کاره ساته کانی وهك ئە نفال و کیمیا باران و ویران کردنی گونده کان و راگواستنی دانیش توهانه که ی له کۆتایی جهنگی عیراق / ئییراندا بوو. ئەو قۆناغه زه مهنیه هی سه رده می جهنگی سارد بوو که له به رژه وهندی عیراقدا بوو سه بارهت به سیاسه تی هه ردوو به ره ی رۆژئاواو رۆژه لات. جهنگیک که رۆژئاواو رۆژه لات پشتگیریکه ری رژیمی عیراق بوون دژ به جمهوری ئیسلامی ئییران له ژیر سه رکردایه تی ئایه تولا خومه یینی که ئیدیعیای گواستنه وه ی شوړشی شیعه ی ده کرد بۆ ناوچه کانی کهنداو، هه لگری سیاسه تی دژ به ئیسرائیل و هه ردوو به ره ی رۆژئاواو رۆژه لات بوو. ئەمانه هه مووی به سودو قازانجی عیراقی به عس گه رایه وه. ته نانهت رژیمی به عس مه حکوم نه کرا له لایهن ریکخراوی نه ته وه یه کگرتوه کان، یان په رله مانی ئه ورپا بۆ به کاره یینانی چه کی کیمیاوی نیوده وه له تیی قه ده غه کراو له هه له بجه و ده ورره ر دژ به خه لکی سقیل نه ک به رامبه ر سوپایه کی چه کدار وه ک ئەوه ی عیراق دژ به سوپای ئییرانی به کاری هیئا که زیاتر له 50 هه زار سه ربازو پاسداری تیدا خنکیندراو سوتینرا که پیچه وانه ی یاسا نیوده وه له تیه کان بوو. ئەم روداوه ش ئەو راستیه ی نیشاندا که UN ریکخراویکی سه ربه خۆ نیه. رژیمی عیراقی پشت ئەستور به م بارودۆخ و هه لوێست و بیده نگیه ناوچه یی و نیوده وه له تیه که وته دارشتنی نه خشه ی کیمیا بارانی کوردستان و ئۆپه راسیۆنی ئە نفال و ویران کردنی گونده کانی کوردستان و راگواستنی دانیش توهانه که ی و تیکدانی ژینگه. به واتا ئە نجامدانی سیاسه تی به جینۆساید کردن و کۆمه ل کوژیی. هه ربۆیه به ته نیا رژیمی به عس به رپرسیار نیه له و کۆمه ل کوژیانه

به لکو هه موو ئه و ده زگا نئوده وه له تیان ههش به پرسن که ئاماژهم پێداوون. به لام هه مان ده وه له تی به عس بوو که داگیرکردنی کویتی لی قبول نه کرا چونکه زه مه نه سیاسیه که هه مان ئه و زه مه نه ی جینۆساید کردنی کورد نه بوو. ههروه ها کویت ده ولت بوو ، شوینه که ی جیۆستراتیژی بوو ، خاوه ن نه وته ، به لام ریکخراوی نه ته وه یه کگرتوه کان هه مان ئه و ده زگا نئوده وه له تیه بوو.

مرۆڤ له نێوان درندهیی و ناشتیخوازیدا

ئایا چاره نوسی مرۆڤایه تی چی لێ به سه ر دیت له نێوان سروشتی درنده یی و ناشتیخوازی خودی مرۆڤ خۆی؟ ئه وه هه ر مرۆڤه له میژووی خۆیدا به سه دان ملیۆن گیانی به کوشنداوه له پێناوی داگیرکردن و چاوچنۆکی ورق و کینه و روتاندنه وه دا ، هه ر مرۆڤیش به سه دان ملیۆن گیانی کردۆته قوربانی له پێناوی پاراستنی ئاسایش و کهرامهت و نان و ئازادیدا. به ملیارد جار مرۆڤ له میژووی ژیا نی خۆیدا کهرامه تی هه ر له لایه ن هاومرۆڤه کانی وه پێشیلکراوه. دیاره مرۆڤ سروشتی خۆی باش ده ناسیت هه ربۆیه گه یشتۆته ئه و قه ناعه ته ی ده بیته یاساو سزا بۆ خۆی دابنیت چونکه ته نیا به شیکی سروشته که ی ناشتیخوازه. ده پرسم هۆکاری ئه وه له چیدا یه مرۆڤه بتوانیت ئه وه نده درنده بیته؟ جینۆسایدو کۆمه ل کوژی و تاوانه کانی جهنگ و کۆیلا یه تی و دژ به مرۆڤایه تی ، به ندکردن و ئه شکه نجه و کاری درنده و وێرانکه رانه و روتاندنه وه و بێه زه یی بوون ئه نجام بدات؟ دوور نیه رۆژگارێک کورد نه بیته هۆی جینۆساید کردنی ئه ویتر چونکه ئه مێش مرۆڤه. چیکه یین بۆ ئه وه ی مرۆڤه ناشتیخواز بیته؟ چه ندین تیۆری هه ن سه باره ت به هۆکاره کانی توندوتیژی له مرۆڤدا له وان ههش بۆچوونی فه لسه فی و سیاس ی ، کۆمه لایه تی ، سایکۆلۆجی و بایۆلۆژی. هه رچه نده په روه رده ، ئه وه ی که سوکار ، سیسته می په روه رده ی ده ولت و قوتابخانه ده توانیت مندالیك وه ک که رهسته یه کی خا و له مندالیه وه ناشتیانه په روه رده بکات و به پرۆسه یه کی به که لتور بووندا بیبات. نه هیشتنی نه خوینده واری و دواکه تویی و هه ژاری ، ههروه ها کۆمه لگایه کی دادپه روه ر له بنه ما گرنه گه کانه و پێویسته کی ژیا نیه بۆ به ره مه یانی مرۆڤ و کۆمه لگای ته ندروست. مرۆڤ هه رچه ک بیته سروشتیکی توندوتیژی هه لگرتوه و خاوه ن سایکۆلۆجیه تیکی خۆیه تی ، ته ندروست و ناته ندروستیش. پێویسته کار له سه ر که مکردنه وه ی لایه نه توندوتیژیه که ی مرۆڤه بکریته. زۆربه ی جار به هۆی به کاره یانی توندوتیژی و ناعه داله تیه وه به رامبه ری ده کری لایه نه توندوتیژیه یه که ی مرۆڤ سه ر هه لده دات و ده کری ده ره ئه نجامی خراپی لێبکه ویته وه. ئاخۆ مرۆڤه هیشتا به پرۆسه ی به کامل بوون و ژیریدا ده پوات؟ ئاخۆ له گه ل هه موو ئه و گۆرانه کاری و پێشکه وتنه ی به سه ر جیهاندا دیت مرۆڤ هه ر به م شیوه مرۆڤیه ی ئیسته ی ده مینیته وه؟ یان مرۆڤه هیشتا پرۆسه ی به مرۆڤه بوونی خۆی ته وا و نه کردوه؟ هه ندیکجار شه رم له مرۆڤه بوونی خۆم ده که م.

به شی سییه م

تراژیدیای ئه نفال

- هه ورئیکی رهش و کوشنده ئاسمانی کوردستانی ئه نفالکراوی گرت
- ئه نفال کاره ساتئیکی سروشتی نه بوو.
- وتهی منداله باوک ئه نفال کراوه که ی ئوردوگای شورش
- پوره حه نیفه
- علی حه سه ن مه جید ددان به نه مانی ئه نفال کراوه کاندای ده نیئت
- ئاماری قوربانیا نی ئه نفال
- ته حسین شاوه ییس و کاره ساتی ئه نفال
- قه لاکه ی قوره توو

به شی سییه م

(تراژیدیای ئه نفال)

هه ورئیکی رهش و کوشنده ئاسمانی کوردستانی ئه نفالکراوی گرت

له که ژئیکی به هاردا، له کاتی کدا سروشت له کوردستان بزه و جوله ی ژیان ده هاته وه گیانی و خه لکیی خه ریکی ژیانی ئاسایی رۆژانه یان بوون له ولاتی دیرینی سه دان ساله ی باوو پاپیریان، به لام له م رۆژانه دا هه ورئیکی رهش و کوشنده و سامناک به ری ئاسمانی هه ندی له ناوچه کانی کوردستانی گرت و رق و کینه ی رژی می به عسی تیدا ده بینرا. له و کاته دا رژی مه که ی به غدا دانیشتوانی ئه و ناوچه ی دایه به ر شالای ئه نفال و ده یان هه زار مرۆقی بیگوناھی له خوین و فرمی سکدا نو قم کردو دیهاته کانیانی له سه ر خاکی کوردستانی دایکدا ته فروتونا و ته خت کرد. ئه نفال مانای کۆتایی هینان به ژیانی ده یان هه زار مرۆق، له مندال و ئافرهت و پیرو گه نج به درنده ترین و ترسنۆکانه ترین شیوه و بیسه روشوین کردنیان، چونکه ئه م مرۆقانه له گۆره پانی شه رو پیکدا داندان به دیل نه گیراون. ئه نفال ته نیا یه کیک بووه له ئامرازه کان له پال (تعریب و تهجیر و ترحیل) و کیمیا باران و ویران کردنی گوندو ژینگه ی کوردستان بۆ له ناو بردنی به کۆمه لی مرۆقی کورد به مه به ستی جینۆساید کردن و گۆرینی سیمای نه ته وه یی گه لیک، نه ک بۆ ته می کردنی عه شیره تیک، یان گروپیک کۆمه لایه تی، یان بنه ماله یه ک بویت. بۆ دوا جار دایک و مندال و باوک و ئافرهت و پیاویان له یه کتر جودا کراونه ته وه. بۆ دوا جار ئه م مرۆقانه مال ئاویان له یه کتر کردوه. ته نانهت به زه یی به مندالی ساواش نه کراوه، و رزگار بوونی تاکه که سیکیش له ئه نفال بووه چیرۆک.

ئه نفال کاره ساتیک سروشتی نه بوو

ئه نفال کاره ساتیک سروشتی نه بوو. بوومه له رزه و بورکان و نه خۆشی تاعون و لافاو و ئاگر نه بوو، به لکو به ری سیاسه تی قرکردنی ده یان هه زار مرۆقی کورد بوو له سه ر خاکی خۆی له لایه ن کۆمه لیک درنده ی به ناو مرۆقه وه به ئه نجام گه یه ندرا. هه ربۆیه ئه نفال خالیک ره شه به ناوچه وانی ئه و رژی مه کۆمه ل کۆژانه وه و تاقیکردنه وه ی ویزدانی مرۆقایه تیشه. له کاتی وتووێژکردنم له گه ل که س و کاری ئه نفالکراواندا زۆریه ی کات چاویان ده بریه ده رگای ده ره وه ی ماله وه و هه ر له چاوه روانی ئه وه دابوون بیسه روشوین کراوه کانیان بگه رینه وه. نه یانده ویست ددان به و راستیه دا بنین که ئه وانه نه ماون. مانای هه موو رۆژیکیان مردنیکه، هه موو رۆژیکیان ئه نفال کردنیکه. ئه نفال کردنیانه له وه شدا ئه گه ر پشت گوێ بخرین. ئاخۆ دلی دایکیک چۆن بیت که هه میشه له فکرو میشکی ده رناچیت چۆن منداله که ی کۆژاوه و سه گه ره شه کان خواردویانه و نه یه توانیوه ته نانهت به گۆرئیکی دیاریکراوی بسپیریت. یان ئه و دایک و باوکانه ی به به رچاوی خۆیان جگه رگۆشه کانیان له به ر هه تاوی گه رمدا به عه مودی سوربووه

به ستونه ته وه بۆ ئه وهی نهك هه ر به ته نیا ئازاری منداله كانیان بدری ، به لكو ئازاری رۆحی و گیانی دایك و باوكیشیان بدهن. ئایا جگه له خۆیان كی ده توانیت له ناخه وه له م ئازاره یان تیگات ، له وهی كه به شیک له رۆح و له جهسته ت به ئازاره وه لیكه نه وه. هه موو ساتیكیان ئه نفال كردنیكه. دلنیا م ته نیا له مردنی كۆتایاندا له وانه یه بتوانن پشوی رۆح بدهن. ئیسته ئه وانه ی كه زیندون، زیندویه کی مردون.

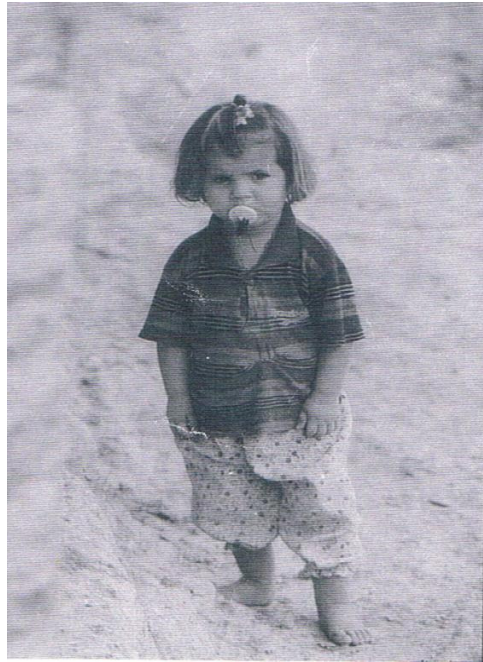

دایكی كه سوکار ئه نفالکراو / ئه و ده موچاره ی هه موو تراژیدیاکانی تیدا ده بینرین (وینه / نوسه)
(ئۆردوگای رزگاری)

ئه نفال به ته نیا قوربانیا نیه كه سوکاری ئه نفال ناگریته وه، به لكو ته حه دایه بۆ سه رجه م كۆمه لگا. مرۆڤ نابیت هه ست به ئازاریك بكات كه ته نیا خۆی بگریته وه. ده كرا هه موو یه كێك له ئیمه له شوینیان بوینایه، چونكه كوردین. ئه نفال وشه یه كه سالانیکی زۆربوو به كارم ده هیئا ، هه روهك هه له بجه و كیمیا باران، به لام هه تا به قولی نه چومه ناویان هه ستم به ئازاریان نه كرد. له گه ل ئه وه شدا ئازاری من ریزه ییه و ته نیا خۆیان ده توانن هه سته ته واو به هی خۆیان بکه ن. ئاخۆ فاشیسته كان چه ند مندا ل و ئافره تی براو بۆ ئه نفال كردن له عه ره بستان و له ناوچه كانی كه نداو فرۆشتن بۆ کارپێکردن و شوانی و كۆیلا یه تی، یان فرۆشتنی به و خیزانانه ی مندا لیا ن نیه. جینۆساید كردن ده بیت یه كێك بێت له و فاكته ره گرنگانه ی به توندی پێكه وه مان ببه ستیت.

وتهی منداله باوک ئه نفال کراوه کهی ئوردوگای شۆرش

" ئه نفال ئه وه یه که باوکت سه رنگوم ده کهن و نایببیته وه و بی باوک ده بیت و زۆر خه فه تی پێده خۆم". ئه وه وتهی مندالیکی باوک ئه نفالکراو بوو له ئوردوگای شۆرش له چه مچه مال له دیداریکدا. دایکی ئه م دوو منداله له بهر نه کردنی وه فاتنامه بو میرده ئه نفالکراوه کهی و به م هۆیه وه ماره نه کردنی له لایه ن مه لاه دادگاوه، دواي چاوه روانیه کی زۆر شوی کردوه به پیاویک له (...). و خۆی وون کردو منداله کانی ده لپن نزیکه ی پینچ ساله دایکی خۆمان نه دیوه ته وه (کات / 1994). کێ به رپرسیاریه تی ئه م دیارده یه ی ده بوايه هه بگرتایه ؟ هه روه ک شادیه ی کچه کردی خه لکی گوندی سماقه ی نزیك ته ق ته ق پێی و وتم: "دایکم پیم ده لی ته مه نم هه شت مانگان بوه باوکم ئه نفال کراوه". به ده موچاویکی زۆر غه مبارو غه مگینه وه و به هه ستیکی نوقسانه وه له به رده م کامیراکه دا ده لیت: "من باوکی خۆم نه دیوه و له یاد نیه". بینیم به جیماوانی ئه نفالکراوان له بارودۆخیکی رۆحی و مادی خراپدا ده ژین.

بینیم قوربانیانی ئه نفال ئه وه ی له دواي ئه نفال وه هه یانه که مه بو ژیان

به لام زۆره بو مردن

(گوندی پردخه بهر، وینه / نوسهر)

له وتووێژیکێ قیدیۆیمدا له گهل به رپوه بهری سهنته ری نه وا خاتوو دلخواز که ریم له سلیمانی بۆ دالده دانی ئه و ژن و ئافره تانه ی کیشه ی دهرونی و کۆمه لایه تیان هه یه ده لیت: "پییوسته ئه م جووره سهنته رانه له شوینه کانی تریش بکری نه وه بۆ نمونه له مجمعی صمود (ئۆردوگای رزگاری). ده لیت: "رۆژیکیان سهردانی ژنیکێ کوردم کرد له م ئۆردوگایه که خۆی و میرده که ی بهر شالای ئه نفال که وتبوون. میرده که یان ئه نفال کردو کوشت و نه گه رایه وه. ده ستدریژی ناموسی شان کردبووه سه ر ئه م ژنه ". له و کاته وه کیشه ی دهرونی زۆری تووش بوه و حالی باش نیه .

پوره حه نیفه

پوره حه نیفه به ره گه ز عه ره به و له عه شیره تی به یاتیه و خه لکی گوندی سلیمان به گه . له دئی هۆمه ر فه تاح له نزیك که لار ده ژی و هه ر له م دئییه له ناو کورداندا فییری زمانی کوردی بوه و منداله کانی زمانی دایکیان که عه ره بیه نازانن. پوره حه نیفه یه کیک بوو له وانیه ی که بهر شالای ئه نفال که وت هه ر له بهر ئه وه ی له گهل کوردیکدا هاوسه ری کردوه. پوره حه نیفه دوگیان ده بییت که بهر شالای ئه نفال ده که وییت. له نوگره سه لمان له ناو ئه ده بخانه دا منداله که ی ده بییت. کاربه ده ستانی رژیم پیی ده لین ناوی منداله که ت بنی صبره، چونکه ئیوه سه برتان کردوه، به لام پوره حه نیفه منداله که ی ناو ده نییت دیلان و پییان ده لیت له بهر ئه وه ی ئیمه دیلی ئیوه یین. پوره حه نیفه ئه م ووتووێژو به سه رهاته ی به زمانی عه ره بیش بۆ گێرامه وه .

پوره حه نیفه و دیلانی کچی

(گوندی هۆمه ر فه تاح)

ئهم دایکه کچی کوره که ی له ژیر ئه و بارودوخه دژواره له ژوری به ندیخانه ی نوگره سه لمان ده مری ده چیت به خاکی بسپیڤیت. کاربه دهسته کانی رژیم له وی لئی ده پرسن له کوی بویت؟ پوره حه نیفه له وه لامدا ده لیت "چوم کچه که م نایه ده م سه گ و هاتم". بوی باس کردم که دوایی سه گ لاشه که ی ده خوارد. میردو کوپو کچی کوره که ی له نوگره سه لمان بیسه روشوین کران ، به واتا کوژران و ئه نفال کران. له بهر ئه وه ی که هیچ که س له گونده که ی، گوندی سلیمان به گ له عه ره بستان، پرسیری له حالی نه کردوه که رژیمی به عس به م جوړه ره فتاری له گه ل کردوه ئیتر جاریکی تر نه رویشتوتوه بۆ گونده که ی خوی و ده لیت: "دلم لییان هه لکه ندراوه. هه رچه نده گونده که ش بیده سه لاتن و هه مویان به داخن بۆم ، به لام ئه وانیش له عه سکه ر ده ترسن و وه زعیان باش نیه. لیڤه له م دییه ی کوردستان زۆر باش ره فتارم له گه ل ده کری". به لام وه ک خوی وته نی به سوال و سایه قه ده ژیم.

علی حه سه ن مه جید ددان به نه مانی ئه نفال کراوه کاندایه ده نیت

له وتووێژیکی فیدیۆدا له گه ل کاک نه شیروان مسته فا له سه ره تای مانگی 12/1999 له سلیمانی پرسیری ژماره ی قوربانیا نی ئه نفال و مه سه له ی چاره نویسیان و کیشه ی سه رژمیرو قانونی ئه حوالی مه ده نیم لیکرد. هه روه ها کیشه ی ژنانی ئه نفال له مه سه له ی قانونیدا بۆ شوکردنه وه ته لاقدان. لیڤه دا به شیکی گه وره ی پرسیارو وه لامه کان ده نوسمه وه بۆ تیگه یشتن له بارودوخه که له دیدو زانیاری شایه تحالیکی نزیك:

نه وشيروان مسته فا: من خۆم شه خسی هیچ برواناکه م بۆ گه رانه وه ی هیچ یه کیک له ئه نفال کراوه کان به زیندویی. له سالی 1991 دوا ی راپه رین که گفتوگو له نیوان به ره ی کوردستانی و حکومه تی عیراق ده سته پیکرد له خولی دوه مدا که نوینه ره کانی به ره ی کوردستانی چونه به غدا به سه روکایه تی مه سعود بارزانی، من جیگری سه روکی وه فده که بووم. لیڤه که کرابوو به دوو به شه وه. به شیکی ناوی نرابوو لیڤه ی ئاسایی کردنه وه، ئه وه ی تریان لیڤه ی ئۆتۆنۆمی و دیموکراسی. من له لیڤه ی ئاسایی کردنه وه بووم. ئه وانیه که له لیڤه که ی من بوون جه وه ره نامیق بوو که ئیسته سه روکی په رله مانه که ی پارته ی یه، وه خوالیخۆشبوو کاک ره سول مامه ند. وه فدی عیراقیش بریته بوو له علی حسن مجید و صالح مه دی صالح که مردوه له گه ل سابیر نوری که ئه و کاته سه روکی جیهازی

موخابه رات بوو. رۆژانه کۆده بوینه وه له سه ر وه ره قه یه ک که جه بهه ی کوردستانی ئاماده ی کردبوو به ناوی ئاسایی کردنه وه ی هه لومه رچی کوردستان. یه کێک له ماده کانی ئه و وه ره قه یه که ئاماده کرابو بریتی بوو له ئاشکرا کردنی چاره نویسی قوربانیه کانی ئه نفال. ئیمه چه ند جارێک ئه م مه سه له یه مان له گه ل وه فدی عێراقیدا وروژاندو باسکرد. علی حسن مجید به م مه سه له یه زۆر گرژ ده بوو. هه تا جارێکیان کردی به هه راو وتی بۆچی ئیوه له 1961 وه حکومه تی عێراقی خه لکتان لیئه کوژی و باسی کوژراوه کانی ئه و زه مانه ناکه ن، ته نیا باسی ئه و خه لکانه ئه که ن که له و زه مانه ی ئیمه دا کوژراوه لیتان که من لیپرسراو بووم له کوردستاندا. پیمان ووت چونکه ژماره ی ئه و کوژراوانه ی که له زه مانه ی تۆدا کوژراون به قه د ژماره ی هه موو ئه و کوژراوانه ده بیته که له 61 وه لیمان کوژراوه. دوا ی گفتوگۆیه کی زۆر علی حسن مجید ئینکاری له وه ده کرد که هیچ زیندانیه کی له م جوړانه له حه پسخانه کانی ئه واندا هه بیته. دوا شت ددانی به وه دا ناو وتی هه موو ئه وانه ی که به م جوړه وون بوون ئیمه ده توانین به مفقود حسابیان بۆ بکه ین و ده توانین تعلیمات بده ین به و شوینی روداوانه که شه هاده ی وه فات بۆ پیاوه کانیان بکه ین و ئه و ژنانه ی که میرده کانیان وونبوه بۆ خو ی ئازاد بیته که بتوانیته شوو بکاته وه. یاخود ئه گه ر میراتیکی له نیواندا هه بیته بتوانن معامه له ی قانونی بکه ن. یه عنی ئه و معامه له قانونیانه ی که په کی که وه ته له سه ر ئه و پیاوه ونبوانه. ئه و زه مانه به ئیمه ی ووت که ریککه وتین ئیمه تعلیماتیکی ئه ده ین به و وحده ئیداریانه ی ئه و ناوچانه که ئه گه ر هه ر یه کێک مراجعه ته ی کرد بۆ یه کێک له و مه فقودانه و ئه وانیش شه هاده ی وه فات ی بۆ بکه ن. ئه وه ش ده لیلی ئه وه بوو که هیچ که سیکیان به زیندویتی نه ماوه. وه ختی خو ی که ئیداره هاوبه شبوو له نیوان یه کیتی و پارته ی په رله مان دروستبوو بریاربوو له و باره یه وه شتیکی ده ربکه ن و پای بگه یه نن که ئه وانه نه ماون بۆ ئه وه ی چاره نویسیان مه علوم بیته، به لام دوا یی دواکه وت. بۆچی دواکه وت نازانم؟ به راستی ده بوا یه زۆر زوو بکرایه، چونکه ئه وه مه سه له یه کی قانونی و مه سه له یه کی شه رعی زۆر ناسکه، به لام من خو م وه ک شایه تیکی که گویم لیپوو که ئه وانه ی له ئه نفالدا گیراون و بیسه روشوین بوون نه ماون. له بهر ئه وه ده بوا یه ئه م مه سه له یه هه ر له زویه که وه هه م له رووی قانونیه وه، و هه م له رووی شه رعیه وه چاره سه ر بکرایه بۆ ئه وه ی ئه و که سانه ی که پیاوه کانیان فه وتاوه بیان توانیا یه به ئازادی هه لسوکه وت بکه ن به تاییه تی له مه سه له ی میرات و شوکردنه وه و ئه و جوړه شتانه.

پرسیار: ئایا له دواى راپه‌ڕینی 1991 وه دروستبونی حکومه‌تی هه‌رێم هه‌یج سه‌رژمێریه‌ك كراوه هه‌تا ئێسته سه‌باره‌ت به ئه‌نفال؟

وه‌لام: من ئاگادار نیم ، ئه‌توانیت له حکومه‌تی هه‌رێم بپرسیت.

پرسیار: باس له 182 هه‌زار مرۆفی ئه‌نفال ده‌کری. ئایا ئه‌م ژماره‌یه‌ چه‌ند ده‌کری به شتیکی ریالیست له قه‌له‌م بدری؟

وه‌لام: له‌ راستیدا من ناتوانم هه‌یج ته‌عنیک له‌و ژماره‌یه‌ بده‌م هه‌تا سه‌رژمێریکی راسته‌قینه‌ نه‌کری.

یه‌عنی که‌ی سه‌رژمێریکی راسته‌قینه‌ کرا به ریکوپیکی ئه‌وکاته مرۆف ئه‌توانی بلی ئه‌م 182 هه‌زاره که‌می هه‌یه یان زیادی هه‌یه .

گواستنه‌وه‌ی خه‌لكی سه‌ئیلی كورد بۆ ئه‌نفال كردن

وته‌كانی عه‌لی حسن مجید ددان پێدانانیكه له‌و پاستیه‌ی كه "ئه‌نفال كاردانه‌وه نه‌بوو. پێش ده‌سپێکی ئه‌و پرۆسه‌یه ده‌وله‌تی عێراق پێشتر پلانی كاره‌كه‌ی دارشتبوو. ناوچه‌كانی قه‌ركردنی دیاری كردبوو. به‌پێی بریارێکی ئه‌نجومه‌نی سه‌ركرده‌یه‌تی شو‌رش له 1987/6/30 عێراق هه‌موو به‌رێوه‌به‌رایه‌تیه‌كانی كشتوكالیی شارو دیهاته‌كانی كوردستانی هه‌لوه‌شاندوه‌و هه‌موو كه‌ره‌سته كشتوكالییه‌كانیشی قه‌ده‌غه‌كرد. سه‌رجه‌م قوتابخانه‌و نه‌خۆشخانه‌و كاره خزمه‌تگوزاریه‌كانی كیشایه‌وه‌و زۆنیکی ئاسایشی

دروستکرد. به پێی چهند بریارێکی نهێنی تر، که (مه کته بی ته نزمی شیمال) ده ریکرد، داواکرا وه کو ناوچه یه کی عه سکه ریی مامه له له گه ل ناوچه کانی ناو زۆنه قه ده غه کراوه که دا بکریت. که هێرشه کانی ئه نفال ده ستیان پیکرد، ئیتر زۆنه قه ده غه کراوه که که روبه ره که ی ده یان هه زار کیلۆمه تر چوارگۆشه ی خاک بوو، هه زاران گوند و ئاوی و سه دان هه زار که سی سیفیلی تیدا ده ژیا. سه ره له بهر بووه یه ک نیشانی عه سکه ریی سوپای عیراق⁴. زۆرتین به شی ئه نفالکراوان که وتۆته ناوچه ی گه رمیانه وه و زۆرتتر بهر شالاوی ئه نفال که وتن. ناوچه یه ک نزیکه له کانه نه وته کانی ژیر ده سه لاتی رژیمی به غدا، هه روه ها جوگرافیا که ی سنوری به ناوچه ی عه ره بستانه وه هه یه و ناوچه یه کی جوگرافی و سیاسی گرنه گه و رژیمی به عس ده یویست چۆلی بکات له دانیشتوانه کورده که ی. ئه مه جگه له هه لوێستی ره گه زیه رستانه و دوژمنکارانه ی رژیمی به عس به رامبه ر به کورد وه ک گه لیک.

ئاماری قوربانیانی ئه نفال

له کاتی حکومه ته که ی سلیمانی له لایه ن وه زاره تی مافی مرۆف و ئه نفال و ئاواره و کورده فه یلیه کان... بۆ ئه نجامدانی ئاماریک له سه ر ژماره ی قوربانیانی ئه نفال پاره خه رجکرا. به لام ئه نجامی ئاماره که نه خرایه روو بۆئه وه ی بتوانریت کاری پیبکریت. ده بوايه وه زاره ته که ی ئیسته ی شه هیدان و ئه نفال به دوا داچوونی بۆ ئه و ئاماره بکرده یه و خۆی دواتر به م ئه رکه هه ستایه. چیتر چۆن بتوانرێ جینۆساید وه ک چه کیکی سیاسی بۆ ئاسایشی نه ته وه یی به کار به یئیت که خۆی ته نانه ت له سه ر ئاستی نیشتمانی سه رکه وتنی پیویست به ده ستنه هیئیت بۆ به داموده زگا کردنی تراژیدیای ئه نفال و کیمیاباران، به واتا جینۆساید.

ته حسین شاوه یس و ئه نفال

له گه شتیکی قیدیۆیدا له 1993/10 له لایه ن وینه گری فه ره نسی لیۆنیل دوژاردان و عه دنان که رکوکی تۆمار کراوه، چاوپیکه وتنی له گه ل چهند ئاواره یه کی شاری که رکوک و ده ور به ری ئه نجامداوه له ئوردوگای بنه سلاوه لای هه ولیر. ئه م ئاوارانه له سالی 1988 له ده ست رژیمی به عس و درنده یه تی علی حسن مجید هه لاتبون بۆ ئه وه ی ئه نفال نه کرین و به ناچاری په نایان بردبووه بهر ته حسین شاوه یس که به لکو ئه م موسته شاره کورده له ئه نفال کردن رزگاریان بکات. ته حسین شاوه یس قه ناعه تی به کورده کانی ئه و ناوچه یه کردبوو که رانه کهن و به لیئنی دابونێ که رزگاریان ده کات و یارمه تیان ئه دات

⁴ خه بات عبدالله، بنه ما تیۆریه کانی جوگرافیا ی عه سکه ریی کوردستانی باشور، 2000، به شیکی تایبه ت به جینۆساید،

به ر ئه نفال کردن ناکه ون. له سه ر ئه م به لینه دوایی خویان ته سلیم به ته حسین شاهه یس کردبوو. ئه مه ش کورته ی وشه وه هست و به سه رهاتی یه کیک له و دایکه ئاوارانه ی له شالوی ئه نفال رزگاری بوو:

ته حسین شاهه یس

"... ئیمه له وی (له ناوچه ی ژیر ده سه لاتی رژیمی به غدا / نوسه ر) مالمان تالانکرا، مه رو ولاخمان براو هیچمان نه ما. ئاوا سه له ته خت رامانکرد و که وتینه ری و چوین خۆمان ته سلیمی ته حسین شاهه کرد. کوره کانیشمان برد له گه ل خۆمان. له وی ته حسین شاهه که وته به خیربێن، به خیربێن و گشتمان کوردین و گشتمان وه ک یه کین و ئه م قسانه. ئیمه ی مال و مندال نایه ناو زیلیک و توندتوند له هه ر چوار لاره به سستی که کونیکی تیا نه بوو. ووتی هه ر لی ره هه تا ده چنه ناو چه مچه مال ئیوه وه ناو جه یشا ئه رۆن و سه یر مه که ن. ئیمه ی نایه ناو زیل و نار دینی به ره و ئه و دپهاتانه و کوره کانی ئیمه شی له وی گلدابوه وه که (40 – 50) ده بوون. نه ک هه ر هی من، هی ئه و ئه ترافانه گشتی. ئیمه شی له چه مچه مال له و ناوه به ردا بی نان و بی ئاو و بی جل و به رگ. کردمانیا نه ناو کونه مه غاره یه ک (ئه شکه وتیک – نوسه ر) وتیان قسه مه که ن... ئه گیرین. خه لکی جلی له مندالی خوی گل ئه دایه وه و که لوپه لی ئه داینی و نان و ماستیان بو ئه هیناین. له دوای هه شت یان نو رۆژ چومه لای هاوسی ماله که و وتم ئه ی کوا کوره کانمان. وتی ئه ی قور وه بان سه رتان کوره کانتان نه مان، فرۆشران و حکومه ت بردنی. به م جو ره کوره کانمان رۆی و چاومان پێیان نه که وته وه "

به م شیوه یه ته حسین شاهه یس فیلی له کۆمه لیک ئاواره ی کورد کرد. ته نانه ت له ژن و مندال و پیری نه شاره زاو بیئاگا که په نایان هینابوه به ر ئه م موسته شاره کورده که کوره کانیشی فرۆشتن به

فاشیسته كان. تاوانی ئاوا گه وره به رامبه رکی ، وه بۆچی؟ پارتی دیموکراتی کوردستان چۆن ویژدانی قبولیکرد له م جۆره عونسورانه بهینیتته ریزه کانی خۆی؟ ته حسین شاوهیس ئیسته به پله ی لیوا خانه نشین کراوه. سهردانی گونده کانی ئەم قوربانیانه م کرد. له دوره وه کش و مات دیارن ، جوان و سهرنجراکیش و بیکیشه دینه بهرچاو ، به لام که ده چیته ناویان جیهانیکی تال و پرکویره وهری و مه رگه سات ده بینیت ، جیهانیکی له غه م و په ژاره .

نوسهر له گه ل ژنیکی میرد ئەنفالکراو

(گوندی پردخه بهر)

قه لاکه ی قۆره توو

له گه شتیکی ترمدا له مانگی 2001/10 له گه رمیان بووم. ئاگادارکرام شوینیک له قۆره توو له ته نیشته سهر بازگه یه ک دۆزراوه ته وه سهر به پارێزگای خانه قین و گرنگه سهردانیی بکه م. به جیبیک به ره و ناوچه که که وتینه ریگا. له وی بینیمان شوقلیک زه وی هه لکه ندوه و به و هۆیه وه جلوه به رگیکی زۆری مندال و ئافره ت و گه وره و بچووک و ئیسکی مروقه له ژیر خۆلی زه ویه که وه به ده رکه وتوون. دوا ی کۆکردنه وه ی چه ند فه رده یه ک له م جلوه به رگانه و هه ندی له ئیسکی مروقه کان ، به ئامیری قیدیۆ تو مارو به دۆکیومینتم کردن. دواتر هاتینه گوندیکی نزیکی ئه وی و زانیمان کی به کیلانی ئەم زه ویه هه ستاوه . ئەو که سانه بۆ که لار بانگ کران. پیشتر ئاگاداریی ئەوه نه بوون چی له ژیر ئەم زه ویه دایه هه رچه ند ه ده بوایه ده سه لاتیان لیناگادار بکر دایه ، به لام به م هۆیه وه روخساریکی تری راسته قینه ی تراژیدیای

ئەنفال دەرکەوت. کەچی وەزیری ئەنفال و مافی مرۆڤ و ئاوارە و کوردە فەیلیه کان و... تاد. ئەو کاتە ی حکومەتە کە ی سلیمانی سەردانی شوینە کە ی نه کردو له سەر ئاستی فەرمیی بە دۆکیومینت نه کراو وینە کان بۆ رای گشتی نه گوازانە وه.

ئەو وینە یه ی خۆی بۆ خۆی دەدوێ

"یه کێک له پزگاریوانی ئۆپەراسیۆنەکانی ئەنفال کە خەلکی گوندی (رەبات) ی سەر بە ناوچە ی گەرمیانە، له 4.4.1988 له لایەن هێزەکانی سوپای عێراقە وه دەگیرێت. روداوە کان دەگیرێتە وه و دەلیت: "دوژمن زۆر بێبە زەبیانە و بێگۆیدانە گریان و هاواری ژن و مندال، هەمومانی پەوانە ی (قۆرەتو) ی نزیك خانە قین کرد. شەپۆلیکی زۆری تریشیان له و دەوروبەرە هینابوو ئەوێ. ئەو شەپۆلە ی ئیمە ی تێدابووین دەگە یشتە پەنجا هەزار کەس. دوو شە و بێ نان و ئاو ماینە وه. دوایی له 6.4.1988 دا ئیمە یان گواستە وه بۆ (تۆپزاوا) ی کەرکوک. له وێ بە م جۆرە له یه کتری جیاکراینە وه:

یه کەم: تەمەنی دوازدە سال تا چل و پینچ سال. **دوهم:** تەمەنی پەنجا سال و سەروتر. **سێیەم:** کچ. **چوارەم:** ژن و مندال. (...). یه کەم هەنگاو بێسەر شوین کردنی میردمندال و گەنجه کان بوو. و اتا ئەو بە شە ی له دوازدە سال تا چل و پینچ سال دەبوو. بە چاوی خۆم بینیم دوو دوو بە دەست و چاوی بە سترای سوار ی پاس و ئوتومبیلی سەرگیرا و کران. پاسە کان پەنجه رەکانیان بۆ یه کرابوون و ناو هە یان دیارنە بوون. له دوای ئەوان نۆرە ی ئیمە هات (...). ئەم پرۆسە یه کە له مانگی شوبات تا سەرە تاکانی ئە یلولی 1988 درێژە ی هەبوو، دەرکێت بە تاوانیکی گەرە ی جینۆساید دابنرێت کە تێیدا زیاتر له سە د هەزار مرۆڤ له ناوبران".

⁵ (خەبات عبدالله، هەمان سەرچاوه.

به شی چواره م

کۆمه ل کۆژیه که ی هه له بجه

- مملانی نیوان حکومه تی ئەمریکی و ئەلمانیا سه باره ت به چه کی کیمیاوی عێراق
- هه لوئستی کاربه ده ستانی ئەلمانیا
- کارگه کانی چه کی کیمیاوییان بۆ عێراق دروستکرد
- ئەلمانیا و ئاوشقیتس
- سی و پینج سال دوا ی ئاوشقیتس
- ئەلمانیا و ئیسرائیل
- هه لوئستی ئەلمانیا ی رۆژهه لات و حکومه تی مۆسکۆ
- به کارهینانی چه کی کیمیاوی له قییتنام
- کۆنگره که ی پاریس
- گه شتی پرۆفیسۆر هیندریکس سه رۆکی یه که م وه فده که ی UN بۆ هه له بجه
- ئەنجامی لیکۆلینه وه ی وه فده که ی UN به رامبه ر به کارهینانی چه کی کیمیاوی له هه له بجه
- ئەنجامی وه فده که و ریکخراوی نه ته وه یه کگرتوه کان
- نه برینداری و نه خوین له سه ر جه سه تی کۆژراوه کان ده بینران
- ریکخراوی نه ته وه یه کگرتوه کان ، پیکهاته یه کی ناسه رکه وتوو

به شی چواره م

(کۆمه ل کۆژییه که ی هه له بجه)

ململانی نیوان حکومه تی ئەمریکی و ئەلمانیا سه باره ت به چه کی کیمیاوی عێراق

حکومه تی ئەلمانیا به لایه نی که مه وه له سالی 1983 وه زانیاری له لایه ن حکومه تی ئەمریکیه وه هه بوه که حکومه تی عێراق به یارمه تی کارگه کانی ئەلمانیا ی رۆژئاوا گازی ژه هراوی (چه کی کیمیاوی – ژه هری تابون) دروستده کات. سی ئای ئەی (CIA) کاتی خۆی ، له سه ردانیکی وه زیری ئابوری ئەو سه رده مه ی ئەلمانیا له ویلایه ته یه کگرتوه کانی ئەمریکا (Bengeman) لێئاگادار کردبۆوه هه واله که بگه یه نییت به حکومه ته که ی خۆی. دوا ی ئەوه ی حکومه تی ئەلمانیا هه لوێستی نیشان نه دا ، دواتر موخابه راتی ئەمریکی ئەم زانیاریانه ی گه یانده داموده زگا کانی راگه یانندن. له به هاری سالی 1984 رۆژنامه ی (نیۆرک تایمز) ئەم هه واله ی بلاوکرده وه که به تاییه ت دوو کارگه ی ئەلمانی (کارل کۆلب/ پیلۆت پلانت) له ناوچه ی درای ئایش له هه ری می (هیسن) له نزیک شاری فرانکفورتی ئەلمانیا ی رۆژئاوا به چاو داخستنی حکومه تی ئەلمانیا لێی، له ماوه یه کی دوو سالی دا داموده زگای موخته به رو زانیاری و که ره سه ی پێویست به حکومه تی عێراقی فرۆشتوه و بۆیان گواستۆته وه بۆ عێراق و له وی بۆیان دامه زاندون، گوایه بۆ دروستکردنی مه وادی له ناو بردنی هه شه راتی دژ به کشتوکال. بۆ ئەم مه به سه ش کۆمه لێک له شاره زایانی ئەلمانی له عێراق کاریان کردوه، و به م هۆیه وه حکومه تی عێراقی توانیویه تی چه ند گازیکی ژه هراوی دروستبکات و بیکاته چه کیکی کوشنده ی به کۆمه ل کۆژی نیوده وه له تیی قه ده غه کراو. له ناو ئەم گازانه دا (تابون) که ئەلمانه کان له سالی 1936 دۆزیانه وه و دروستیانکردو له جه نگی یه که می جیهانی دا به کاریانه ی نا که ئەنجامی کوشنده ی به کۆمه لی به دوا ی خۆیدا هیئا. رۆژنامه ی نیۆرک تایمز له 1984/3/31+30 دوپاره ده رباره ی باسه که کۆلیوه ته وه. سه رچاوه ی زانیاریه کانی نیۆرک تایمز ده گه ریته وه بۆ وه زاره تی به رگری ئەمریکا ، وه زاره تی ده ره وه و ده زگای موخابه راتی ئەمریکی. له رۆژی دوایدا هه والی دروستکردنی ئەم چه که مه ترسیداره له رۆژنامه ی (فرانکفورته ر ئەلگه ماینه تسایتونگ) ی ئەلمانی بلاوکرایه وه و تێیدا باس له وه کراوه که لایه نی ئەمریکی پیشتر چه ند جارێک به گرنگیه وه به ریگای سلکی دبلۆماسی ئەم زانیاریانه یان گه یاندوه به حکومه تی ئەلمانیا ی فیدرال، به لام جدیه تی مه سه له که له م لایه نه وه پشتگۆی خراوه. رۆژنامه ی ناسراوی ئەلمانی (تاتس ، TAZ) که له به رلین ده رده چییت له هه مان رۆژدا باسه که ی درێژه پێداوه: "په یوه ندی ده زگای موخابه راتی ئەمریکی به ئەلمانیا وه سه باره ت به م کێشه یه دیاره په یوه ندی به وه وه هه یه که به پێی راپۆرتیکی رۆژنامه ی (لۆس ئەنجلس تایمز) حکومه تی ئەمریکی بیه وی فرۆشتن و ناردنی که ره سه ی کیمیاوی بۆ عێراق و ئێران قه ده غه بکات که بۆ دروستکردنی گازی

(زینف) و چه کی تری کیمیای ده توانری به کار بهینری. ئەو کارگانه بۆ ئەو مه واده کیمیایانه ی که ئیسته بیکیشه و گهروگرفت ده توانریت بنیردرینه دهره وه داوای مۆلت بکری و ریگا به ناردنه دهره وه یان نه درئ. به لام ناوی جوړی مه واده کان نه هینرابوون. به پیی شاره زایان پینچ ، یان شه ش ماددهن که ئاسایی مه ترسیدار نین ، به لام له په یوه ندی و تیکه لاو کردنیان و به کار هینانی هاوکیشی خوی ده بنه چه کیکی مه ترسیداری کیمیای کوژهر.

هه له بجه / گوړی قوربانانی کیمیاباران

گوڤاری شپیگلی ئەلمانی (SPIEGEL) له 1984/8/6 ده نوسیت: "یه که مجار موخابه راتی ئەمریکی ئەم زانیاریانه ی له مانگی سی دا گه یانده رای گشتی. ئیتر له م کاته وه ئەمریکیه کان و ئیسرائیلیه کان پاله په ستوی خویان له سهر حکومتی ئەلمانی زیاد کرد ریگا به فرۆشتن و ناردنی ئەو مه وادو ده زگایانه نه دات بۆ عیراق که به فه رمی گوايه بۆ دروستکردنی مه وادی پارێزگاری کردن له روه ک دروستده کری. موخابه راتی ئیسرائیلی (موساد) به پالپشتی وینه ی سه ته لایت و هه روه ها زانیاریه کانی حکومتی ئیسرائیل خوی به ته وای ته ئکیدیان له سهر ئەوه کرد که عیراق به یارمه تی ئەم مه وادانه چه کی کیمیای دروستده کات. له مانگی 84/5 موخابه راتی (CIA) هاتنه وه زاره تی ئابوری ئەلمانی له شاری (بۆن / دويسدورف) بۆ ئەوه ی گومانه که یان له سهر رۆشنایی عه رزیکی (وینه وده نگ) به پراکتیک بخنه به رده م. ئەمریکیه کان ئەو زانیاریه یان خسته روو که کارگه ی گازی ژه هراوی دروستده کریت له عیراق له سامه را شه ش قات قول بۆ ژیر زه وی. که چی ئەم به لگه و زانیاریانه ش له زور له خاله کاندای بۆ

ئه لمانه کان به هه ند وه رنه گهراو ئه م گونا هبار کردنانه یان ره تکرده وه . دوا ی هه ول و رونکردنه وه یه کی تری زۆری زانستانه وه زیری ئابوری ئه لمانیا سکرته یی کی ده وه له تی راسپارد ئاگادریی ئه و کارگانه بکات به لکو به ئاره زومه ندانه ی خۆیان ده ست له م فرۆشتن و ناردنی بازرگانیه هه لبگرن بۆ عێراق به لام سه رکه وتو نه بوون له داواکاریه که یاندا".

وه زاره تی به رگری و وه زاره تی ده ره وه و موخابه راتی ئه مریکی له م به رواره دا قه ناعه تیان وابوو عێراق له چه ند هه فته یه کدا ده چپته بارودۆخیکی ئاوها که بتوانی ت به گازی ژه هراوی ، یان باشتر بلیین به چه کی کیمیاوی هیژش بکاته سه ر سوپای ئێرانی . ئێرانیه کان له و دوا ییه دا ماسکی دژ به هه لمژینی گازی ژه هراویان له شه ره که دا به کار ده هیئا ، به لام هیژی پێشمه رگه ی کوردستان و خه لکی مه ده نیی کورد به هۆی بێتوانایی و بیده رامه تی و بیکیانیی ته سلیم به واقعی کوشتن و خنکاندن بپوه به رامبه ر به چه کی کیمیاوی حکومه تی عێراق . له 1984 – 1986 حکومه تی عێراق له جه نگی دژ به ئێران 133 جار چه کی کیمیاوی دژ به ئێرانیه کان به کاره یئاوه که بوه هۆی به لایه نی که مه وه کوشتنی (50) هه زار سه رباز . له پرسپارو وه لامدا حکومه تی عێراقی وتبوی که ئه مان ئه م مه وادی کیمیاویانه یان بۆ قه رکردنی میژ و مه گه ز کریوه . له سالی 82/1981 به پێی زانیاری موخابه راتی ئه مریکی ، عێراق (10 ملیۆن) مارکی ئه لمانی له کارگه و داموده زگادا خه رج کردوه گوايه بۆ مه به سستی له ناو بردنی میژ و مه گه ز له کاتی به رگرتن و به ره مه ی خورما . بالیۆزی ئه و کاته ی عێراق عبدالرزاق الهاشمی هه مان قسه ی دوپاره ده کرده وه . بروانه بوون به قسه کانی حکومه تی عێراق له وه شدابوو که هه ر حکومه ته که خۆی به په رۆش نه بوه بۆ مه سه له ی کشتوکال و دوارۆژی جوتیاری عێراقی ، که خۆی به هۆی جه نگی ئێران و ئۆپۆزیسیۆنی شیعه به سه دان هه زار دارخورمای له خواروی عێراق بریه وه . هه روه ها به نه خشه هۆره کانی وشک کرد و ئابوری کوردستانی هه لته کاندو به هه زاران گوند ، و ژینگه ی کوردستان و ئێرانکراو زه هر ده کرانه ناو کانیاهه کانه وه و سه رباز به چیمه نتۆ داده پۆشران و دارودره خستی ولاته که ده پردرایه وه و مه وادی کیمیاویان پیدا ده کرا .

هه لوئستی کاربه دهستانی ئە لمانیای رۆژئاوا

دوای هینان و بردنیکی زۆر بابه ته که له 1984/4/12 خرایه به رده م په رله مانی ئە لمانیا (بوندس تاگه). ئە ندامی په رله مانی سه ر به پارتي سۆشیا ل ديموکرات (گینسل) که ئە و کاته له ئۆپۆزيسيۆندا بوون و خۆی شاره زاو لئيرسراوی ئە م بواره یه. سه باره ت به کيشه که کۆمه له پرسيا ریکی ئاراسته ی (د.ميرتس) وه زيरी ده وله ی پارتي ده سه لاتداری ئە و کاته کرد (پارتي يه کيتی مه سيحيه ديموکراته كان (CDU) که به ناوی حکومه ته که یه وه هه لوئستی ده ربری. له بهر دورودرئیزی وتووێژه که ته نیا به شیکي کورتيم تیدا هه لبرژارد. ليره دا: پرسيا رى (گینسل بۆ د.ميرتس) : "ئایا به کاردانه وه یه کی گونجاوی نازانیت که له بهر به رژه وه ندى و ئابروى ئە لمانیا له به رده م رای گشتیدا ، هه روه ها له پیناو قه ده غه کردنی به کارهینانی چه کی کیمیاوی ، که لیره دا حکومه تی ئە لمانی مۆله تی مانه وه له کارگه بیانیه کانی دروستکه رانی فرۆکه ی سه ربازی بۆ عیراق له ئە لمانیا و فرۆکه چه عیراقیه کان که ماوه یه که بۆ فیربوونی پيشه که یان له کارگه یه کی گه وره ی ئە لمانیان بسه نیته وه هه تا کاتی دلنیا بوون له وه ی که عیراق دوباره په نا نه با ته بهر به کارهینانی چه کی کیمیاوی نئوده وله تی قه ده غه کراو".

کۆمهله کۆژییه که یه هه له بجه له لایه ن رژیمی به عس

وهلامی د. میرتس : "به ریژ گینسل ئەمە ی تۆ دە یلیت واتای سزادان دە به خشیت. من ئەم شته به باش و گونجاو نازانم". به پیی قسه ی وه زیری دهوله ت ئەم کارگانه له ناوه راستی هه فتا کانه وه له م جۆره که ره سه و مه وادانه به عیراق ده فرۆشن. کیشه که دیاره ده بیته به م جۆره بو بیته: دوا ی ئە وه ی حکومه تی ئە مریکی به ریگای دبلۆماسی هیچیان چنگ نه که وت به رامبه ر به ئە لمانیا و کارگه کیمیا ویه کانی عیراقیان ئە وه نده به مه تر سیدار له قه له مدا که دواتر په یوه ندیان به هاوپه یمانه کانیانه وه کرد بۆ دروستکردنی فشار به هه مان ئاراسته ی ئە مریکیدا. ئە لمانیا کتوپر که وته کردار نیشان دان هه رچه نده هه میشه و دوباره ده یووت ئە و مادانه ی ئە م کارگانه ده ینیرن بۆ عیراق وه ک (کارل کۆلب/ پیلۆت پلانت) هیچی بۆ دروستکردنی چه کی کیمیاوی ناگونجین و بۆ مه به سته شتی رو ه کین. که چی له 1984/5/15 له یاسا کانی ده ره وه ی ئابوری ئە لمانیا له بواری عیراقدا ناردنی پینچ مه وادی کیمیاوی له و جۆرانه ی قه ده غه کرد که بۆ دروستکردنی چه کی کیمیاوی به کار دین. هۆله نده و ئە مریکا فرۆشتن و ناردنی 8-11 مه وادی له م جۆره یان بۆ عیراق قه ده غه کرد. دواتر له 1984/8/6 حکومه تی ئە لمانی مۆله تی ناردنه ده ره وه ی چه ند ده زگایه کی کیمیاوی تری قه ده غه کرد. به لام دواتر ده رکه وت کارگه کانی ئە لمانیا ئە م جۆره که ره سه و مه وادانه یان به ریگای ناردنی بۆ ده وله تیکی ترو به ناوی فرۆشتنی به شوینیتر له ویوه نیردراون بۆ عیراق هه رو ه ئە وه ی که بۆ لیبیایان ناردبوو که ئە مه یش بو ه کیشه یه کی گه وره ی نیوان ئە لمانیا و ئە مریکا. ئە وه بوو حکومه تی ئە مریکی بۆردومانی ئاسمانی ئە و شوینانه ی کرد له لیبا که ئە م ده زگا نه یینانه ی تیدا دروسته کران بۆ به ره مه یینانی چه کی کیمیاوی. به ریگای چاودیری سه ته لایت حکومه تی ئە مریکی نه یینه کانی لیبا و عیراقیشی به باشی ده زانی و له نزیکه وه چاودیری ده کردن.

دواتر ئەو ئۆپۆزسیۆنە (سۆشیال دیموکراتەکانی) دوینی ئێمانیا لە حیزب و لە بەشەکانی راگەیانندی ئێمانیا سەر ، یان نزیک بە خۆیان کە بە توندی و رەخنەگرانه وە کە تەنها وەک راگەیانندن باسیان لێو دەکرد دژ بە حیزبی دەسەلات ، دواتر کە خۆیان دەسەلاتیان گرتە دەست هەتا ئەمرۆ بە هیچ شیوەیەک باس لەم مەسەلە یە ناکەن و دۆسیەکان داخراون ، هەر وەک ئەوێ هەتا لە ئۆپۆزسیۆندا بوون پێویستییان بە و سیاسەتە هەبویت بۆ بەرژەوێندیەکی سیاسی و حیزبی و مەبەستی هەلبژاردن. لە کاتی داگیرکردنی کویت لە لایەن دەولەتی بەعسەوێ عێراق کۆمەڵێک کارمەندانی دەولەتە بیانیەکانی لە عێراق وەک رەهینە دەستبەسەر کرد. لە نیویاندا کۆمەڵێک ئێمان. دواتر سەرۆکی پارتی سۆشیال دیموکراتەکانی ئێمانیا و سەرۆک وەزیرانی ئێمان کاتە قیلی براند بە فرۆکە یەکی تاییەت رۆیشتە بەغداو دواو تووێژ کردن لەگەل سەدام حسین هەموو رەهینەکانی لەگەل خۆیدا هینایەوێ ئێمانیا و پرۆپاگەندە یەکی سیاسی زۆری پێوێ کرا بۆ حیزبەکان. دیارە ئەم ریکەوتنە پیش سەفەرەکی قیلی براند ریکخراوێ. کۆمەڵە ی ریکخراوی گەلانی هەر شە لیکراوێکان (Gesellschaft für bedrohte Völker) کە بارەگای سەرەکی لە ئێمانیا یە ئەوێ ئاشکرا کرد کە تا دواکاتی هینانەوێ ئەو ئێمانە پێپۆرانی بۆ ئێمانیا لە دامودەزگاکانی دروستکردنی چەکی کیمیاوی بۆ رژی می بەعس لە عێراق کاریان کردوێ. بەلگە یەکی زیاتر کە مەرۆق بروای بە سیاسەتی نیوێدەولەتی نەمینیت بەرۆژئاواشەوێ. ئەوێ هەر دەولەتەکانی جیهان بوون لە یە کاتدا لە جەنگی عێراق / ئێران چەکیان بە هەردوولایان دەفرۆشت.

کارگەکانی چەکی کیمیاوییان بۆ عێراق دروستکرد

ناوی 82 کارگە ئاشکرایە بەشداری فرۆشتن و ناردنی کەرەسە و پێدانی زانیاری بوون بە عێراق بۆ دروستکردنی دەزگاکانی چەکی کیمیاوی. ناو و ناونیشانی هەموو ئێمان کارگە ، ئەو بانقانی خەرجی ئەم پێپۆرانی کردوێ بۆ عێراق دیارن و ناسراون ، کە چی هەموو لایەکی بێدەنگە لێی بە دەسەلاتدارانی کوردیشەوێ. لێرەدا نەبوونی هەلوێستی نەتەوێ و خەمخۆری دەسەلاتی کوردی بۆ تراژیدیایەکی دەبینریت. کێشە سەرەکیەکی تەنها لە بوونی دیکتاتۆرەکاندا نیە بەلکو لە و حکومەت و کارگە ی چەکانەشدا یە کە چەک بەرەم دەهینن و لەبەر چاوچنوکی پارە و بازرگانیی بە هەموو مەرۆق کۆژیکی ئەم سەر زەویە ژەهرو چەک ئەفرۆشن. هەر لایەکی چەک بەداتە مەرۆق کۆژیکی بۆ ئەوێ کردارەکی پێتەنجام بەدات بە پێی یاسای سزا وەک هاوشەرێک دەبینریت. لە یاساكانی ئابوری جیهان و سیاسەتی نیوێدەولەتیدا بە دەگمەن لێپرسینەوێ دەکریت لەگەل ئەوانە ی بەشدارن لە جینۆساید کردندا. دیار دە یەکی جیی قبول کردن نیە.

کوشتنی به کۆمه‌لی خه‌لکی سفیل به گازی ژه‌هراوی / هه‌له‌بجه

ئه‌لمانیا و ئاوشفیتس

یه‌کیک له‌و شیوه‌ی به‌ کۆمه‌ل کوشتنانه‌ی رژیمی هیتلر به‌رامبه‌ر به‌ یه‌هودیه‌کان ره‌فتاری پێوه ده‌کرد بریتی بوو له‌ کوشتن به‌ گازی ژه‌هراوی (چه‌کی کیمیاوی). یه‌کیک له‌و شوینانه‌ی ئه‌م فرکردنه‌ی تیداکرا بریتی بوو له‌ ئاوشفیتس. ئاوشفیتس ئه‌و ناوچه‌یه‌ بوو که نازیه‌کانی ئه‌لمانیا به‌ سه‌دان هه‌زارو بگه‌ره ملیۆن هاولاتی یه‌هودیان تیدا له‌ناو برد بێگۆیدانه ژن و پیاو و مندال و پیرو په‌ککه‌وته. قوربانیه‌کان ده‌بوايه پيشتر جل و به‌رگه‌کانیان دابکه‌نن و پێیان ده‌وتن بۆ چه‌مام کردنیان ده‌به‌ن. له‌کۆنی سه‌ربانه‌وه گازه ژه‌هراویه‌که‌یان بۆ ده‌رژاندنه خواره‌وه بۆ ناو هۆلی چه‌مامه‌که. یه‌کیک له‌ بێرکردنه‌وه‌ی نازیه‌کان بۆ ئه‌م شیوه کوشتنه ئه‌وه‌بوو بتوانن به‌ نرخیکی هه‌رزان زۆرتین ژماره‌یان لیبکوژن. ئاخۆ هۆی ئه‌وه له‌ چیدا بێت مرۆف بتوانیت ئه‌وه‌نده درنده بێت؟

سی و پینچ سال دوا‌ی ئاوشفیتس

35 سال دوا‌ی ئاوشفیتس کارگه‌کانی ئه‌لمانیا به‌ زانین و چاوداخستنی حکومه‌تی ئه‌لمانیا ئه‌وه‌ی بۆ حکومه‌تی عێراق دروستکرد که ئه‌نجامه‌که‌یمان نه‌ک هه‌ر له‌ جه‌نگی یه‌که‌م و دوهمی جیهانیدا به‌لکو له‌ هه‌له‌بجه‌و ناوچه‌کانی تری کوردستان و له‌ جه‌نگی عێراق / ئێرانی‌شدا بینی. هه‌رچه‌نده به‌ ته‌نیا ئه‌لمانیا

نەبوو کە کەرەسە ی پۆیستی بە حکومەتی عێراقی فرۆشتبێت بۆ ئەم مەبەستە، بەلام ئەلمانیا رۆلی سەرەکی و گرنگی بینیوە تێیدا. لەبەر ئەوەی کە ئەم ولاتە لێپرسینەوێهەکی گەرەمی له میژوی خۆیدا هاتۆتەسەر دەبواوە بە هیچ شیۆهێهەکی بیری لەوە نەکردایەتەوێهە ریگا بدات بە فرۆشتنی ئەم جوړە مەوادانەیی کە دەکرێنە چەکی کوشندەیی کۆمەل کوژ. ئەلمانیا سێیەم دەولەتە له جیهاندا له فرۆشتنی چەک. بەواتا ئەو بەتەنیا رژیمی بەعس نەبوو کوردی کۆمەل کوژ کرد بەلکو هەموو ئەوانەشن کە هەر یەکەو بەشیۆهێهەکی بەشیکی بەرپرسیاریتێهەکی روبەرۆو بۆتەو. سەبارەت بە ئەلمانیا ، ئەم دەولەتە چیتەر ناتوانیێت کوژراوەکانمان زیندو بکاتەو بەلام بەلایەنی کەمەو دەکرێ :

(1) قەرەبووی پاشماوەی بریندارەکان بە چەکی کیمیاوی بکاتەو کە توشی زیانی مادی و گیانی و رۆحی بوون، هەرۆهە بەشدارین له ئاوەدانکردنەوێهە شارو ناوچەکانیان و پاککردنەوێهە ژینگەیی ناوچەکە له شوینەواری چەکی کیمیاوی.

(2) جاریکی تر ئەم جوړە چەکانە بە عێراق و بە هیچ لایەنیکی تر نەفرۆشن. یاسای دەولەتەکانمان توندبکەن کە ریگرن له دوپارە بوونەوێهە ئەم تراژیدیایانەو مرقۆ دەبیێت له سەرماوە و پارە بەنرختر بیێت. ئایا ولاتیکی تر ئەوێهە بەرامبەر بە نەتەوێهە ئەلمان بکردایە کاردانەوێهەیان چی دەبوو؟

(3) کارگە لێپرسراوەکان بدرینە دادگا. کەم نین ژمارەیی ئەو سیاسەتمەدار و دەسەلاتدارە حیزبی و حکومیە ئەلمانانەیی لەسەرەتاوە ئاگاداری دیاردەکە بوون و لەبەر بەرژەوێهەندی ئابوری و سیاسی چاویان داخستووە له فرۆشتن و ناردن و دروستکردنی ئەم دەزگا و چەکە بۆ عێراق. بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی و بایۆلۆجی کێشەهێهەکی نیۆدەولەتی، نەک بەتەنیا هی نیۆخۆی ئەو دەولەتە بیێت. تەجرووبە کردنی ئەم چەکە بەسەر مرقۆدا یەکیێ بوو له ئامانجەکانی دەولەتی بەعس و لایەنی دیکەیی دەرەوێهە.

Corpses in mass grave at Auschwitz

ئهو وینانه بریتین له جینۆساید کردنی یه هودییه کان له لایهن رژیمی نازییه وه (کۆکردنه وهی پیتل و جل و بهرگه کانیاں پیش کوشتنی به کۆمهل ، سوتاندنیاں له کوورهی ئاگردا ، شاخیک له جهستهی کوژراوه کان به گازی ژههرایی و به عه ره بانه فریادنیاں بۆ نئو چال وهك ئاژهل...).

ئه لمانیا و ئیسرائیل

ئه لمانه کان له بهردهم حکومه تی ئیسرائیلدا خۆیان زۆر به شهرمه زار و قهرزيار نیشان ئه دهن که ده شبیت و ابیت ، به وهی که به رامبه ر به و گه له کراوه . فرۆشتنی چه کی کیمیاوی له لایه ن ئه لمانیاوه به عیراق که پیش داگیرکردنه که ی کویت هه ره شه ی له ئیسرائیل پیده کرد که نیوه ی ولاته که به چه کی کیمیاوی ده سوتینێ شوینه واری خۆی له سیاست و له میژودا بۆ زۆر لایه ن به رامبه ر به ئه لمان جیدیلیت . هۆکه یشی ئه وه یه چونکه ئیسرائیل حکومه ته ، خاوه ن کیان و قه واره و ده سه لات و لۆبیه . خاوه ن جالیه یه له دونیادا ، له ئه وروپا و له ئه مریکادا ، هه روه ها له سه ر ئاستی دبلۆماسیدا . له به ر ئه وه ی کورد خاوه ن ئه م ده سه لات و ده زگایه نیه و بی کیان و بی ده وله ت و بی پاریزه ره و خۆشی که مه ترخه مه هه تا ئه مرۆکه نه ک قه ره بوو نه کراوه به لکو داوای لیبوردنیشی لینه کراوه . به لام ئیسرائیل له قه ره بووی به گاز کوژراوه کانیا ن به کوشتنی به کۆمه لی یه هودییه کان جگه له ده سته که وتی سیاس ی به ملیارد مارکیان داوا کردوه و سه ندوه . کاربه ده ستانی حکومی و حیزبی گه وره ی ئه لمانیا ده چنه ئیسرائیل و له وی کلاوه بچوکه یه هودییه که یان ده که نه سه رو به ره و شوینی یاد کردنه وه کانیا ن ده به ن و له به ر ده میاندا ده یانچه میننه وه . ئه مه یه هیشتا واقعی دنیا ی ئه مرۆکه . به ته نیا بوونی ده وله تیکی کوردی به س نیه ئه گه ر ده سه لاته که ی وه ک یه هوده کان نه ته وه یی ره فتار نه کات .

British 55th Division gas casualties 10 April 1918

(کۆمه لێک سه ربازی به ریتانی له جهنگی یه که می جیهانیدا به چه کی کیمیاوی ئه لمانیا زامداربوون)

هەلوێستی ئەلمانیا ی رۆژەلات و حکومەتی مۆسکۆ

سەبارەت بە هەلوێستی ئەلمانیا ی رۆژەلاتی ئەو سەردەمە ی سەر بە (بلۆکی ئیشتراکی) لە رۆژنامە ی (NEUES DEUTSCHLAND) بەواتا "ئەلمانیا ی نوێ" رۆژنامە ی فەرمی ئەو دەولەتە بوو لە بەرواری 1988/3/18 بابەتیکی نوسیوو لە ژێر ناوێشان: "سیاسەتەدار د. منچر ابراهیم الشاوی لە کۆماری عێراقەو لە ئەنجومەنی وەزیرانی کۆماری ئەلمانیا ی دیموکراتی لە لایەن فیلی شتۆفس پێشوازی لێکرا". لە یەکێک لە ئەستونەکانیدا رۆژنامەکە دەنوسیت: "هەردوو لایەن جەختیان لە سەر ئەو کردووە کە هیشتنەو و پارێزگاری کردنی ئاشتی جیهانی، هەروەها هەموو هیمەتێک بۆ کە مکردنەو و نە هیشتنی چەک و پیشبەری چەک لە سەر رووی زەوی واتایەکی گرنگی ژیا نیی هەیه بۆ دوا رۆژی سەر جەم مرقۆقیەتی...". دووبارە ئاماژە بۆ بەرواری پێشوازیەکی سیاسیەتەداری عێراقی ئە دەم لە لایەن ئەلمانیا ی رۆژەلاتەو کە دەگەریتەو بۆ دوو رۆژ دوا ی بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی لە هەلەبجە لە لایەن دەولەتی عێراقەو نەک بە یەک وشە باس لە تراژیدیاکە ی هەلەبجە نەکراوە ، بە لکو لەو بەروارە ئەو پێشوازیەشیان لێکردووە . هەر لە نزیکە ی هەمان بەرواری هاورێ کوردەکانی کوردستان / عێراق لە گۆرەپانی سوری مۆسکۆ نارهزاییەکی ئاشتیخوازانەیان دژ بە بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی لە هەلەبجە ئەنجامدا بوو. حکومەتی مۆسکۆ بەشیکی ئەو کوردانە ی لە یەکیێتی سۆقیەت دەرکردو بەشیکی تری لە مۆسکۆ دورخستەو . ئەمەش ئەو جیهانە یە کە کوردی بەدبەختی تیدا دەژی.

بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی لە قییتنام

حکومەتی ئەمریکی لە جەنگی قییتنام و کە مېۆدجا چەند جۆرە مەوادیکی گوايه دژ بە حەشەرە راتی روک وەک ئەو ی عێراقی بەکارهێنا . ئەنجامەکانی بۆ ئەم دوو ولاتە لە راپۆرتیکی زانستی ئەمریکی لە

سالی 1974 خرایه به رده م و له راپۆرته که دا هاتوه: "بۆ ده یان و بگره زیاتر له سه د سال ده خایه نیت هه تا شوینه وارو ئه نجامی خراپی ئه م مه واده کیمیاویانه نامینن. ئه نجامی خراپی ئه م مه وادانه بۆ سه ر مرۆڤ و له دایک بوونی مندالی سه قهت نه ک هه ر به ته نیا له فیتنام به لکو له ئه مریکاش له مندالانی سه ربازیکی زۆر ده رکه وتن که له به کار هینانی ئه م مه واده کیمیاویانه له و ولاتانه وه ک فیتنام تیکه ل بوون پیی. دواي ماوه یه کی دریز ئه نجامه که ی به هۆی چه ند ده رکه وته یه کی چاوه روان نه کراو ده رده که وی. جه نگی فیتنام دوردریزترین و گرانترین جه نگی بوو له میژوی یه کیته ویلایه ته یه کگرتوه کانی ئه مریکا. بۆ یه که مجار له میژوی جه نگدا به هۆی ئه مریکاوه ریزه یه کی زۆر له ماده ی (هیربیتسید) چه کیکی کیمیاوی دژ به روه ک به کارهینرا. ئه نجامه کانی بریتین له ویرانکردنیکی مه وداي دور له زه وی کشتوکالی و ناوچه ی سه وزایی. له 90٪ ی به رنامه ی ویرانکردنه که به ئامانجی وشک کردن و ویرانکردنی دارستانه کانی فیتنام بوو. ئامانجه که ی تری بۆ ویرانکردنی به روبومه کشتوکالیه کانیان بوو. کۆچی دانیشتون له ناوچه کشتوکالیه کانه وه بۆ شاره کانی ژیر کۆنترۆلکراوی ئه مریکيه کان ده گه ریته وه بۆ ئه نجامی هیرشی ماده ی (هیربیتسیت). له وانه شه ئه مریکيه کان ئه م دیارده یه یان مه به ست بویت⁶. شتیکی نهینی نیه که رژی می عیراقیش له کوردستان / عیراق هه مان ستراتجیه تی پهیره وه ده کرد. به لام به هۆی سه رقالی رژی می به عس خۆی به کیشه کانیه وه به هۆی راپه رینی کورده وه و هاتنه پیشی بارودۆخیکی نوئ حکومه تی به عس چیت نه یه توانی دریزه به و ستراتیزه ی بدات له کوردستان.

سوتانی مندالانی گوندیکی فیتنام به چه کی نئوده وه له تی قه ده غه کراو له لایه ن
حکومه تی ئه مریکا له جه نگی فیتنامدا

⁶ WERNER DOSCH + PETER HERRLICH له کتیبی (نه هیشتنی چه کی ژه هراوی) ، شاره زا پزیشکیه کان ئاماژه ی جدی ئه دن به مه ترسی چه کی کیمیاوی و بایۆلۆجی ، فرانکفورت / ئه لمانیا ، چاپخانه ی (FISCHER) ، 1985.

له نیوان 1961 – 1971 ویلایه ته یه کگرتوه کانی ئەمریکا به تایبته له خواروی قییتنام ، (91) ته ن هیزیتسیتی به کارهیناوه که بریتین له چه ند مه وادیکی کیمیاوی جۆراوجۆر. هه ندیکیان وه ک (RGNTE ORANGE) که زه هری (SEVESO DIOXIN-TCDD) ه، ته نیا روه ک ویران ناکات به لکو مرۆڤ و ئازهلش. له دارستانه کانه وه ئەم (دیۆکسین) ه چۆته ناو چه م و روبره نزیکه کانه وه که کاری له پیکهاته ی کیمیاوی ماسی و چه ند گیانه به ریکی تری ئاوی کردوه که دیاره له خواردنیا نندا ده توانیت ئەنجام و شوینه واری خراپی خۆی له مرۆڤدا به مه ودا ی دور جیبهیلیت. شوینه واری ئەم هیزشی چه کی کیمیاوی هه تا ئەمرۆکه هیشتا دیاره. هه تا گه رانه وه ی بۆ بارودۆخه ئاساییه که ی خۆی ئەو ناوچانه ی له 1 – 3 جار ئەم مه وادانه ی پیدا کراوه به ته قدير 80 – 100 سالی ده ویت. له و دارستانانه ی قییتنام که ئەم چه که کیمیاویانه ی تیدا به کار نه هینراوه 145 – 170 جۆر له بالنده ی تیدا ده ژی. به لام له ناوچه ویران و به ر ژه هر که وتوه کان ته نیا 24 جۆر بالنده ی تیدا ده ژی. جگه له وه له دایکبوونی مندالی سه قهت. جۆری گه شه کردنی نا ئاسایی مندال له سکی دایکیدا و نه خۆشی شیرپه نجه له مرۆڤدا ئەنجامی به کارهینانی ئەم چه ک و مه وادانه بووه له قییتنام. سه ردانی ئەو ژن و پیاوه ئەمریکیه تۆکسیکۆلۆجی له م کاته ناوه کانیانم له یاد نیه چوونه هه له بجه و دوا ی زیارت له ده سال له به کارهینانی چه کی کیمیاوی هه مان دیارده یان له رویی پزیشکیه وه سه لماند. ئەوه دۆکیومینتیکی گرنگه بۆ راستی بابه ته که. له قییتنام بۆ ئەم مه به سه ته ئینستیتیوی تایبته هه یه. هه تا ئەمرۆکه ش هۆی له بارچوونی مندال ده گه ریته وه بۆ ئەنجامی ئەم ماده و چه که مه ترسیداره. هه ندی له م مندالانه یان له ناو شوشه ی تایبته داناوه له ئینستیتوته پزیشکی و موزه خانه تایبته ته کان و به دۆکیومینت کراوون بۆ رای گشتی.

کۆنگره که ی پاریس

له 7-11/1/1989 به واتا دوا ی کاره ساته که ی هه له بجه کۆنفرانسیک سه بارهت به چه کی کیمیاوی له پاریس ئەنجامدرا که چه ند بریاریکیشی ده رکرد ، به لام هه یچ کوردیکی عیراق ریگا نه درا وه ک چاودیریش به شداری تیدا بکات. به یه ک وشه ش باس له به کارهینانی چه کی کیمیاوی نه کرا له کوردستان / عیراق. ریکخراوی نه ته وه یه کگرتوه کانی ش کاتی خۆی حکومه تی عیراقی مه حکوم نه کرد به رامبه ر به به کارهینانی چه کی کیمیاوی نئوده وله تی قه ده غه کراو له هه له بجه .

(7) هه مان سه رچاوه ی سه ره وه .

گه شتی پرۆفیسۆر هیندریکس سه روکی یه که م وه فده که ی UN بۆ هه له بجه

له چوارچێوهی به شداربوونم له کۆنفره نسیکی نیوده وه له تی له ئەلمانیا / هه ریمی بریمن ، له ژیر ناو نیشانی "مافی مرۆڤ له کوردستان" وتووێژیکێ قیدیۆم له گه ل تۆکسیکۆلۆجی به لجیکێ به شداربووی کۆنفره نسه که پرۆفیسۆر ئاوبین هیندریکس ئەجامدا سه باره ت به گه شته که ی بۆ هه له بجه . له دوا ی کاره ساته که ی هه له بجه ریکخراوی نه ته وه یه کگرتوه کان یه که م وه فدی خۆی به سه روکیه تی پرۆفیسۆر (Aubin Heyndricks) نارده کوردستان / عێراق بۆ لیکۆلینه وه له کاره ساته که ی هه له بجه و ده وره به . له رۆژی دوو شه مه ریکه وتی 1988/4/11 وه فدیکی شاره زا له بواری پزیشکی و تۆکسیکۆلۆجیدا به ریکای کرمانشانه وه رۆیشته هه له بجه له ژیر سه روکیه تی پرۆفیسۆر هیندریکس ، سه روکی به شی تۆکسیکۆلۆجی له زانکۆی گینتی / به لجیکا . گه شتی لیکۆلینه وه که ی ناوبراو له 1988/4/14-10 ی خایاند . پرۆفیسۆر هیندریکس به م شیوه یه ده رباره ی گه شته که ی دوا بۆم و دواتر به نوسین به زمانی ئینگلیزی بلاوکرایه وه :

به هه لیکۆپته ریک له ئیرانه وه براینه هه له بجه و له رۆژی 1988/4/2 له کاترژمیری 10: 30 گه شتینه ئه وی (هه له بجه) بۆ ئەجامدانی لیکۆلینه وه که مان . له گه ل خۆماندا ئامرازی پپووستمان برده بو وه ک جل و به رگی تاییه ت و ماسکی گازی شتی تری پپووست بۆ کۆکردنه وه ی هه ندی له که ره سه ژه هراویه کان بۆ بردنه و ه یان له گه ل خۆماندا بۆ به لجیکا . له سه ره تادا هاتینه ناو شاریکێ ته واو به جیهیلراو و مردو که به هه یچ شیوه یه ک ژیا نی تیدا نه ما بوو . چه ند سه رباریک (مه به سستی سه رباری ئیرانیه – نوسه ر) و 10 پیاوی کوردی لیبو له شاخه کانه وه هاتبونه خوارێ . لۆریه کی ئیرانی له سه ره شه قامه که وه ستابوو که له لایه ن کورده کانی ده وره به ره وه به کری گرابوو ، پرکرا بوو له مۆبیلیات و که ره سه ی مال که بیانباته ناو ئیران . پێشه کی له ژیر که ره سه ی خانوه روخوا وه کاندای کۆمه له گیانه له به ریکمان بی نی که بۆگه نیان کردبوو . هه ره ها لاشه ی مرۆفیک له ژیر که ره سه ی خانوه که دا که ده سستی هاتبوه ده ری و نیۆکه کانی شین هه لگه رابوون . که به به رده م ماله کاندای رۆیشته ی بۆنی شتیکی ، ماده یه ک ده هات که به بۆچونی من بۆنی لاشه ی مرۆڤ بوو . به پپی پرسیارو زانیاریه کانی ئیمه و زانیاری یاریده ده ریک پزیشکی (medicins sans frontieres) پپی وتین که هه تا ئه و کاته زیاتر له 3800 کورژاو ، و زیاتر له 10 هه زار بریندار هه بوه . به لام له و بارودۆخه دا کاته که زۆر کورتبوو بتوانریت سه رژمیری لاشه کان بکری . زۆربه ی زۆری لاشه کان به پپی شه ریه ی ئاینی نیژرابوون . نه سوتیندرا بوون و به کۆمه ل نه نیژرابوون و بکری به ژیر خا که وه . خه لکه که شوینه کانیان نیشان ئەداین و ئیمه ش ئەچوینه لای لاشه کان . له کورژاوه کان و له خۆلی زه وی و جل و به رگه به جیما وه کان و قژی مردوه کان هی ژنیکی ، یان هی مندالیک ، و له پاشما وه ی بۆمباکان و به ردو ره که سوتا وه کان ، له هه ر یه که یان شتیکیان لیده کردنه ناو قتوی تاییه ته وه .

هه موو که ره سه وه رگرتوه کانمان به باشی تۆمارده کردو سه ریمان داده خست بۆ ئه نجامدانی لیکۆلینه وه ده رباره یان له به شی تۆکسیکۆلۆجیی له زانکۆی گینت له به لجیکا. له تاران به ریگای وه رگیری زمانه وه پرسیارمان له دوو کچی کورد کرد سه بارهت به چۆنیه تی روداوه که. ئەم دوو کچه کوردە زۆر ئاسان به لام زۆر به ته واوی بۆیان باس کردین که له رۆژی ههینی 3/16 خۆیان شاهیدی کاتی بۆردومان کردنه کهن که نیوه رۆ دهستی پیکردو هه تا ئیواره ی خایاندبوو. 10 جار هیترشی بۆمبا کرابوو. هی گازی ژه هراوی و چه کی ئاسایی. ئەم دوو کچه که ناوی به کیکیان صالحه و ته مه نی 14 سال بوو، ئەو ویتەر ته مه ن 22 سال به ناوی له یلاحه بیبولاو هه ردوکیان خه لکی هه له بجه بوون بهر جۆری گازی زه نف (YPERITE) که وتبوون. هه ردوکیان هیوا ی مانه وه یان له سه ر ژیان زۆر که مبوو. هه ندی که س که له ماله وه یان هه لاتبوون بۆیان باسکردم که کچیان بینوه که ده که وتن و ده مردن، ئیتر به پیی ئه وه ی کی و بهر چ جۆره ژهریکی کیمیاوی که وتوه. هه ندی که لکیر له شه قامیکی تری ته نیشته بهر جۆره بۆمبا یه کی تری کیمیاوی که وتبوون که زۆر به ئه شکه نجه و ئازاره وه مردبوون. چاوه کانیا ن وه ک سه ری ده رزی ده رپه ریوو، خوین له ده میانه وه هاتبوه ده ری. هیزی ئه ژنۆیان شکابوو. دوا ی چه ند خوله کیک گیانیا ن سپاردبوو. ئەمە گازی ئەعساب بووه (neurotoxik gas). هه ندیکی تریان کیشه یان له به شی چاو، و پیستدا بۆدروستبوو که گازی زه نف هۆی سه رکی ئەم دیارده یه بووه. گازی زه نف (YPERITE) نۆرگانیکی فۆسفاته و پلازما ی خوین له کار ده خات (ACETYLCHOLINESTERASE - TABUN, SARIN) بابه تی له م جۆره ژه هرا نه به کاره یینراون. له وه شه قامانه ی تر که سه ردانیمان کردن، له شه قامی کانی گۆلکه له گه ره کی پاشا هه مان ئه عرازمان به دیکرد وه ک ئه وه ی شه قامه که ی تر، که سی کوردیش شایه تی ئه م شته یان بۆداین هه ره ک چۆن دوو کچه کورده که ی خه سته خانه ی سه ربازی تاران هه مان شتیان بۆ باسکردین. ئەم قسانه هه مووی له گه ل سه رنج و لیکۆلینه وه کانی ئیمه دا گونجاو بوون و هه مووی راستبوون. ژنیکی ته مه ن 30 ساله ی خه لکی شه قامی پیر موحه مه د له گه ره کی پاشاخانه ئەمیش بهر گازی زه نف که وتبوو. شایه ته کانی ئیمه، که به برینداری له چه کی ژهراوی رزگاریان ببوو له مردن وه سفی ئه عرازه کانی شه پی مان و مردنی ئەم ژه ره یان بۆ کردین. وه سفه کانیا ن به ته واوی ده گونجان له گه ل لیکۆلینه وه کانی ئیمه و راستی ئه نجامه کانی به ته وا ی خسته روو بۆمان.

⁸ زۆرن جۆری ئه و چه که کیمیاویانه ی هه ن و به کاره یینراوون دژ به مرۆف، ئازهل، مه ل و پوهه ک. ماده ده کیمیاویه کوژره ره کان به پیی کاریگه رییا ن جودا ده کرینه وه: له نیو ئه وانده دا هه ن کاریگه ریی له سه ر جیهازی عه سه بی ده کات، یان زیان به خوین ده گه یه نیته، له سه ر پیست / بلق و برینداری که ش دروسته ده کات. ژه هراوی بوون به ماده ده یه کی کیمیاوی ته نیا به ند نیه به شیوازی کاریگه رییه که یه وه به لکو هه ندیکجار به چه ندایه تیه که یه وه. بۆ نمونه ئه و ژه هری سالیۆمه ی له سپروانی ناوچه ی مه رگه کرایه ماستاوه وه بۆ کۆمه لیک له پيشمه رگه کانی یه کیتی، ئه وانه ی زۆرتریان لیخواردبووه مردن، یان به خه سستی زامداریبوون وه ک له وانه ی که متریان لیخواردبووه (نوسه ر ده رباره ی ئەم روداوی

دوای هه له بجه به هه لیکۆپتهر به سهر چه ند دیهاتیکی تر دا هاتوچۆمان کرد وهك (دۆژینه ، خورمال و عینه ب). ئه م شوینانه وهك ناوچه ی مردوو و ابوون چونکه دانیشتوانه کانی هه موو له ترسی چه کی کیمیاوی هه لاتبوون. ئیمه نه مانتوانی له م گوندانه بنیشینه وه له ترسی چالاک و پیکدادانی سه ربازی. له خهسته خانه ی سه ربازی له تاران و توو یژمان له گه ل کچیکی ته مه ن 12 ساله ی خه لکی گوندی دۆژینه کرد که زۆر به خهستی بهر گازی زه نف که وتبوو. کاره ساته که ی دۆژینه ی بۆ گێراینه وه که مرۆڤ ده توانیت به تراژیدیایه کی گه وره نیوی بیات. نیوه رۆکه ی به هه لیکۆپته ره که گه راینه وه ناو سنوری ئیران و دواتر به فرۆکه یه کی ئاسایی گه راینه وه بۆ تاران. له هه له بجه پێیان راگه یان دین گوندیکی تریش به خهستی بهر چه کی کیمیاوی که وتوه به لکو بتوانین له ویش که ره سه ی پیویست به رین بۆ لیکۆلینه وه

ژهه ری سالیۆمه له سیروانی ناوچه ی مه رگه کتیبیکی نوسیوه). ماده دی توکسین له نیو چه که کیمیاویه کاندای شوینیکی تایبه تی هه یه. پیکهاته ی کیمیاوی توکسین ئالۆزتره وه که له چه که کیمیاویه کانی تر. تابوون چه کیکی کیمیاوی دژ به ئه عسابه و ئه میش له لایه ن ئه لمانه کانه وه دروستکرا. زانای کیمیاوی ئه لمانی (G. Schröder) که تووژینه وه ی بۆ کارگه ی کیمیاوی ئه لمانی (I.G. Farben) ده کرد ، له سالی 1937 گازی تابوونی دۆزیه وه. گازی (سارین) یش هه ره که تابوون هه ردوکیان گازی دژ به ئه عسابن و ده بنه هوی له ده ستدانی ته وای ماسولکه کان. قوربانیه که پێچ به خۆیدا ئه دات و کۆنترۆلی به سه ر میزو پیسای له ده ست ئه دات. قوربانیه که دوای چه ند خوله کیکی گیان له ده ست ئه دات به هوی خنکاندنیکه به ئازارو ئه شکه نه وه. کاریگه ری گازی تابوون خیرایه. ئه م ژهه ری ئه عسابه کاریگه ری خراب ده کاته سه ر ئۆرگان و چالاکیه ژیانیه گرنگه کانی جهسته. سه باره ت به تابوون بهرکه وتوه که یان خیرا ده مرئ به لام ده شکرئ بژی و چاک بپته وه.

له گهل خۆمان. حه زمان ده کرد به م کاره ههستین به لام له بهر هۆی ئاسایش و ترسی چالاکى سه ریازیى نه مانتوانی بگهینه گونده که. ده مه وی لیره دا ئاماژه به وه بده م که گواستنه وه ی کورده بهر چه کی کیمیاوی که وتوه کان به پاس له هه له بجه وه بۆ کرماشان به و شیوه گواستنه وه یه ی ئه و قوئاغه نزیکه ی 24 کاترمیری ویستوه. ئیمه لیره دا ئازارو ئه شکه نجه ی ئه م مرۆفانه و شه پرکردن و زۆرانبازییان له گهل ژياندا ده خه ینه بهرچاوی خۆمان که چون بووه. ئه و ریگا درپژه و نه بوونی توانای ژه هر ده رککردن له ئورگانه کانی له شیان و چاره سه رنه کردنی پزیشکییان، ده بییت بۆ خه لکه زامداره کان زۆر به ئازار بویت. زۆر له م مرۆقه کوردانه به ریگاوه له ناو پاسدا گیانیان له ده ستداوه. ته نیا ژماره یه کی که میان تواناوه به هه لیکۆپته ر له جیگا نشینه کانی خۆیا نه وه بگوێزرینه وه. ئه گه ر مرۆقه ئه و وه زعیه ته به یئیته بهرچاوی خۆی که به هه زاران بهر چه کی کیمیاوی که وتوون و توانای هه لیکۆپته ریش دیاریکراوه (راپۆرتی ژماره 88/RN/0491 ی د. رفیق خان ده که م وه ک ریکخه ری ده زگای ته ندروستی (WHO/UNHCR) به رواری 1988/4/10).

ئه نجامی لیكۆلینه وهی وه فده كهی UN به رامبه ر به كارهینانی چه کی كیمیاوی له كوردستان / عێراق

من لیڤه دا ناچه ته رجومه کردنی به که به که ی راپۆرتی ئه نجامه پزیشکیه کانی ئه م تیمه پزیشکیه له ناوچه کانی هه له بجه و ده وروبه ر که دوا ی لیكۆلینه وهی له به لجیکا لای که سانی پسیپۆر چونکه ژماره یان نۆره . پرۆفیسۆر AUBIN دوا ی گه رانه وهی له ئه لمانیا بۆ به لجیکا دوو کتیبی به زمانی ئینگلیزی بۆ ناردم له سه ر ئه م بابته . پرۆفیسۆر ئاوبین: دوا ی هه ر لیكۆلینه وه یه کی پزیشکی به راپۆرتیکی کورت ئه نجامه که ی خستۆته روو . من لیڤه دا ئاماژه ته نیا به یه کێک له م راپۆرتانه ئه دهم :

- سه رجه م ئه و پشکنینانه ی کردومانن هی کورده کانی هه له بجه و ناوچه ی ده وروبه ر به هیچ شیوه یه ک گومانی تیدا نیه که له م ناوچانه چه کی کیمیاوی به کار هینراوه و ئه م مرۆفانه له ئه نجامی ئه م چه که کوژراون ، یان زامدار بوون .

- سه باره ت به لیكۆلینه وهی میتالیی (مه عده نی) بۆمبا که که له ناو ماله روخواه کاندای دۆزیماننه وه هه مان ئه و مه عده نه یه که کاتی خۆی له راپۆرتی ژماره (CTA/PJ1984.2) هی به روا ی 1984/7/1 له دورگی مه جنوون له ئێران وه سفمان کردوه و به کارهینرا بوون له لایه ن حکومه تی عێراقه وه . هه ندی له و برینداره کوردانه ی ئیمه له ئێران بینیمان هه مان ئه و ئه عرازانه یان هه بوو که له راپۆرته که ی 1984/7/1 ئاماژه مان پیداره له خهسته خانه ی گینت بۆ چاره سه رکردن هینرا بوون .

- ناوچه کوردیه کانی عێراق که ئیمه وه ک پسیپۆری ئه م بواره به ووردی لیكۆلینه وه مان ده رباره ی ئه نجامداو سه رنجمان دانی به ته واوی گومانی نه هیشتۆته وه له وهی که ئه م چه که کیمیاویانه و بۆردومان کردنه کان له لایه ن رژیمی عێراقه وه ئه نجام دراوون (گینت ، 1988/4/27 – به ئیمزای پرۆفیسۆر AUBIN HEYNDRICKS).

پروفیسۆر د. ئاوبین هیندریکس

قژی ئافره تیکی کورد له نیو ئه و ئینبویه ی به دهست د. ئاوبین هوه

Aubin Heyndrickx holds a hair sample from a woman who died after an attack in Halabja, Iraq, in 1988.

Published: June 25, 2006 The new York Times , Middle East

ئه نجامی وه فده که و ریکخراوی نه ته وه یه کگرتوه کان

ئه م چه که کوشنده یه به پیی بریاری (1925/9/17) ی جنیف به کارهینانی له جیهاندا قه دهغه یه، نه ک هه بوونی. بریاریک دهوله تی عیراق له سالی 1931 ئیمزای کردوه. ئه و چه که ی به کارهینرا به پیی بریاری ژماره 2826 ی (1971/12/16) ی ریکخراوی نه ته وه یه کگرتوه کان، برگه ی 26 ده بییت خه لکی بی چه ک له شه ردا پپاریزیت، به یاسای ژماره 2827 ی (UN) ی هه مان بریار ده بییت کونترۆلی چه کی کیمیاوی بکریت بو به کارنه هینانی. که واته ریکخراوی نه ته وه یه کگرتوه کان ئه م یاسایانه ی بوچی و بو کی نوسیوه؟ چ واتیه ک ده مینیتته وه بو ئیمزا کردنی ئه و دهوله تانه ی جیهان سه باره ت به م ریکه وتنامانه؟ ئه نجامی لیکۆلینه وه ی به کارهینانی چه کی کیمیاوی له کوردستان له لایه ن دهوله تی به عسه وه به رامبه ر به کورد له سه ر میزه که یدايه. هی وه فدیکی تۆکسیکۆلۆجی پسیۆر که ئه م ریکخراوه نئوده وه له تیه خۆی لیکۆلینه وه که ی پی سپاردوه و ئه نجامه که یشی له به ر ده مدايه.

نه برینداری و نه خوین له سه ر جهسته ی کوژاوه کان ده بینران

له مانگی 1988/1 پسیۆرکی ریکخراوی نه ته وه یه کگرتوه کان د. ئولریش (ULRICH JANOBESTEG) گه شتی ئه و ناوچانه ی کرد له کوردستان / عیراق که به ر چه کی کیمیاوی که وتن، به واتا پیش

روداوێكە لە هەلەبجە بە دوو مانگ. د. ئولریش بەرامبەر بە میدیاكان بەم جۆرە هەستی خۆی دەربیری و وتی: "ئەم وێنانەم هەرگیز لەبەر چاوی لاناچن". گروپێك لە رۆژنامەوانی بیانی كە دواي روداوی كیمیاویەكە لە ئێرانەوێ دەچنە هەلەبجە سەبارەت بە كوژراوەكانی گازی ژەهراوی بەرامبەر بە گۆفاری ناسراوی هەفتانەیی ئەلمانی (شتێرن) لە بەرواری 1988/3/30 دەلێن: "نە برینداری و نە خوین لەسەر جەستەیی ژنان و پیاوان و مندالان دەبینرێن كە هێشتا لەسەر شەقام و كۆلانیەكان و لەناو مالهكاندا كەوتوون. مردووەكان رەنگی سەیریان لێنیشتووە، چاوەكانیان دەرواننە بۆشایی، لیکێکی سپی لە دەمیان هاتۆتە دەرو پەنجەكانیان رەق بوون لە شەری مان و مردندا...". رۆژنامەنوسی گواردیانی لەندەنی دێفید هیرست دەنوسی: "هەندێکیان هێزی ئەوێان تیا ماوو خۆیان بگەیهننە دەرگای دەرهوێ مالهو، دواي چەند هەنگاوێك ئیتر هێزی ئەژنۆیان لەكار كەوتبو، دایكێك هەر هێشتا باوهشی بە مندالەكانیدا كردبوو، پیاویكی پیر هەولی دابوو كۆرپە ساواكەیی بە جەستەیی خۆی بپاریزێت...".

ریكخراوی نەتەوێ یەكگرتووەكان، پێكهاوەیەكی ناسەرکەوتوو

بە پێی وتەیی پروفیسۆر هیندریکس دەبێت دەولەتێك بە فەرمی داوايەك پێشكەش بە ریکخراوی نەتەوێ یەكگرتووەكان بکات و داواکاریەكە قبول بکریت و بخزیتە بەرنامەوێ. لە کێشەیی هەلەبجەو کیمیابارانی کوردستاندا ناوبراوی پێی وتم: "هیچ دەولەتێك، هیچ حکومەتێك ئەم داواکاریەیی پێشكەش نەکرد". بۆچی دەبێت یاساکە بەم شیوێ بەبێت؟ ئەوێ یانەیی وەرزش نیە، بەلکو پەيوەندی بە ژيان و مردن و چارەنوسی مرۆف و گەلان و نەتەوێكانەوێ هەيە. بەم یاسایە بێت دەكریت رژیمی سەدام دوو ملیۆن كوردیش بە ژهر بخنکینیت و بە سەدان هەزاریشیان لێ ئەنفال بکات و كەسیش نەبێت بەرگری لێبکات. ریکخراوی نەتەوێ یەكگرتووەكان بەم شیوێ پێكهاوەیەیی ئیستەیی ناتوانیت نوینەری راستەقینەیی كۆمەلگای مرۆفایەتی بێت. تاوانی لەم شیوێ بەهێچ یاسایەكی ئاسمان و زەمیندا جیگای نابیتەوێ. كەسێك بكوژە ناو دەبریت بە مرۆف كوژ، بەلام دەیان هەزار بكوژە بە ناوی دەولەتەوێ پێی دەوتری سیاسەتی دەولەت.

دەرئەنجام

- لە ئەنجامی لیکۆلینەوێ لیژنە تۆكسیكۆلۆجیەكە دەبینریت رژیمی بەعس چەكی كیمیاوی دژ بە خەلكی سقیلی كورد بەكار هیناوەو جۆری گازیەكانیش دەستنیشان كراوون.

- جینۆساید له روانگه ی یاسای نیوده وه له تیه وه بۆی برونین ده ستدریژییه بۆسه ر ئاسایش و ئاشتی گه لان. هه ربۆیه ده بیئت له سه ر ئاستی یاسای نیوده وه له تی مامه له ی له گه لدا بکریت. جینۆساید به ته نیا کیشه یه کی سیاسی نیه به لکو یاساییشه .
- جینۆساید به زۆروه کی ژماره ی کوژراو پیناسه ناکری که ئه و بکه ره ی پیگونا هبار بکری به وه ی کرداری کۆمه ل کوژیی ئه نجامدا وه . جینۆساید ده کری ئه نجام بدری بیئه وه ی ته نیا یه ک مرۆفیش تییدا بکوژیی. ئه وه به جینۆساید (گه ل کوژیی) دانانزیت ئه گه ر ئامانجه که له وه دا نه بیئت گروپیکی کۆمه لایه تی یان به شیکی گه ل و نه ته وه که ویران نه کری به مه رجه کانی جینۆساید کردن. جیاوازی ده کری له نیوان کۆمه ل کوژی و جینۆساید. ئه وه ی دوا ییان عه مدی و سیستیماتیک نه خشه کیشرا وه .
- جینۆساید له گشت خاله کانیدا پیناسه کرا وه به ئامانجی ویرانکردن و له ناوبردنی سه رجه م یان به شیکی گه لیك ، نه ته وه یه ک، که مایه تیه ک ، ره گه زیک یان گروپیکی کۆمه لایه تی و ئایینی به شیوه یه کی عه مدی و نه خشه کیشرا و.
- جینۆساید دۆسیه یه کی سیاسی ویاسایی گه وره و گرنگه به ده ست کورده وه له سه ر ئاستی نیوخۆ نیوده وه له تی بۆ ئاسایشی نه ته وه یی.
- دادگای بالای تاوانه کانی عیراق به فه رمی ددانی به چوار که یسی گرنگدا نا وه که بریتین له (ئه نفال ، هه له بجه ، کورده فه یلیه کان ، بارزانیه کان). که واته ئه وه ی پیویسته کورد کاری له سه ر بکات بریتیه له به کاره یئانی ئه م دۆسیه یاساییه له سه ر ئاستی نیوده وه له تی. لیڤه دا پیویسته کورد ریگا کانی به نیوده وه له تی کردنی دۆسیه ی جینۆساید بگریته به ر.
- ماوه ی چه ند سالیکه دادگای بالای تاوانه کان له عیراق له بریاریکیدا ژماره (رس/10/83) به روار ی 1.8.2010 داوا له ده سه لاتی کوردی ده کات 258 که س ده سه تبه سه ر بکه ن که به شدار بوون له جینۆساید کردنی گه له که یان. به لام تاوانبار ه کان به به ر چاوی قوربانیه کاندایا به ئازادی ده سورینه وه . پیوسته وه زاره تی نیوخۆ فه رمانی ده ستگیرکردن بۆ تۆمه تبار ه کان ده ربکات. ئه گه ر ده ریش کرا وه بۆچی بریاره که جیبه جی ناکری؟ ده سه لاتی دادوه ری له م هه ریمه ه یچ رۆلیک نابینیت تییدا چونکه سه ره بخۆ نیه . به لام ده سه لاتی سیاسی به غداش به رپرسه له ده ستگیرنه کردنی ئه و تۆمه تبارانه ی دادگای بالای تاوانه کان بریار ی ده ستگیرکردنی داوون له سه ر که یسی جینۆساید کردنی کورد.

- ئەنفال و کیمیا باران بۆخۆیان تراژیدیان، تراژیدیای گه لێکی به دبەخت و کاره ساتێکی مرۆییە بەلام ئەو بەزەیی و سۆزه که بوونی گرنکه ده بێت ته حویل بکری بۆ پرۆسه یه کی سیاسی وئاسایشی نه ته وه یی.
- ئەوه ئەرکی زیندوه کانه مافی کوژاوه کان بسینیت. هه ربۆیه ده سه لاتی سیاسی هه ریم ده بێت به رامبه ر به م دیارده یه لپرسینه وه ی خۆی هه لبگریت. به ته نیا رشتنی فرمیسیکی تیمساح ، یادکردنه وه ته قلیدییه کان و هه لگرتنی دروشمی قه به ، موچه یه کی ره مزی بۆ که س و کاری ئەنفاله کان که هی خۆیانه ، هه زار میل دووره وه که له و ریگایانه ی که پیشتر ئاماژه م پێداوون که ده بوایه بکرین به لام نه کراوون.
- که م نین ئەو کۆمه ل کوژیانه ی له میژووی مرۆفایه تیدا ئەنجام دراوون به رامبه ر به کوردیش به لام له به ر ئەوه ی نه نوسراونه ته وه و ته کنه لۆژیای پیشکه وتو نه بووه بۆ تۆمارکردنیان هه ربۆیه به ئاسانی وونبوون.
- ریکخراوی نه ته وه یه کگرتوه کان بۆته ئامرازی زله یزه کان و بریاره کانی به پیی خواستی ئەوان ده رده کات. ئەم ریکخراوه به م پیکهاته یه ی ئیسته ی ناتوانیت ببیته نوینه ری راسته قینه ی دروشمه کانی خۆی و پارێزگاریکردن له ئاشتی جیهانی به تایبه ت ئەوانه ی گه له لاوازه کان. جینۆسایدکردنی کورد تاقیکردنه وه یه کی راسته قینه ی ئەم ریکخراوه به ناو نئوده وله تیه بوو.
- شوین و زه مه ن دوو فاکته ری گرنگن له میژودا شوینه واری گرنگی خۆی داگیرکردوه . سه باره ت به عیراق شوینی جینۆساید کردنی کورد باشوری کوردستان بوو. زه مه نه که ش سالی 1988 بوو. زه مه ن له رووی سیاسیشه وه رۆل و کاریگه ری خۆی ده بینیت. ئەم دوو فاکته ره (شوین و زه مه ن) هه ردوکیان شووم بوون بۆ کوردو روودانی کاره ساته کان به تایبه ت له رووی سیاسه تی نئوده وله تیه وه .
- کارکردن بۆ کۆمه لگایه کی ئاشتیخوازو پیاده کردنی سیسته می په روه رده ی ته ندروست بۆ دوور راگرتنی کۆمه لگا له هزری توندوتیژی ، کۆمه ل کوژی و راسیزم پیوستیه کی ژیا نیه .

سه رچاوه كان

ئینته رنیت

- www.schrefler.net/.../Völkermord.20.Jhdt-Benz-SS.2007-220607.pdf
- de.wikipedia.org/wiki/Indianer
- de.wikipedia.org/wiki/Adolf_Eichmann
- Barth, Boris, Genozid. Völkermord im 20. Jahrhundert. Geschichte, Theorien, Kontroversen. München 2006.
- Konvention über die Verhütung und Bestrafung des Völkermords. Vom 9. Dezember 1948. United Nations Treaty Series Bd. 78, S. 277. Deutsche Übersetzung (nach BGB1. 1954 II S. 730).
- Desmond Fernandez ; Ronald Ofteringer , Verfolgung, Krieg und Zerstörung der ethnischen Identität: Genozid an den Kurden in der Türkei , [Hrsg.: von medico international e.V.] , Frankfurt am Main , 2001.

(کتیب)

- WERNER DOSCH + PETER HERRLICH کتیبی (نه هیشتنی چه کی ژه هراوی)، شاره زا پزیشکیه كان ئاماژه ئه دهن بۆ مه ترسی چه کی کیمیای و بایۆلۆجی ، فرانکفورت / ئه لمانیا ، چاپخانه ی (FISCHER) ، 9851.
- باوکی عمر، تاوانی ئه نفال له روانگه ی یاسای گشتی نیوده وه له تیه وه ، و / دلاوه ر عوسمان ، گوڤاری سه ره ری، ل. 17 ، 2006 ، ل. 42-43.
- به جینۆساید ناساندن و ده رئه نجامه كانی ، ئامینه مه حمود ، بروانامه ی ماسته ر.
- المحكمه الجنائیه الدولیه / یکیبیدیا ، الموسوعه الحره http://Lar.wikipedia.or ... 29.04.2009
- خه بات عبدالله ، بنه ما تیۆریه كانی جوگرافیای عه سکه ری کوردستانی باشور ، 2000 ، به شیکی تاییه ت به جینۆساید ، ل. 272 - 277 ، سلیمان.

رۆژنامه و گوڤار

1984/3/31+30 / New York Times

1984/3/31 / TAZ

1984/8/6 / (SPIEGEL)

1988/3/30 / Stern